

МІНІСТЕРСТВО ОСВІТИ І НАУКИ УКРАЇНИ
МАРІУПОЛЬСЬКИЙ ДЕРЖАВНИЙ УНІВЕРСИТЕТ
ІСТОРИЧНИЙ ФАКУЛЬТЕТ
КАФЕДРА ІСТОРИЧНИХ ДИСЦИПЛІН

До захисту допустити:
Зав. кафедри «___» _____ 2020 р.

Кваліфікаційна робота
за освітнім ступенем «Магістр»
на тему: «**Впровадження НЕП в українському селі**»

Студента історичного факультету
спеціальності «Історія та археологія»
освітнього ступеня «Магістр»
Снитка Ігоря Славіковича

Науковий керівник: Волониць Віра
Степанівна
кандидат історичних наук,
доцент кафедри історичних дисциплін

Рецензент:
Ковальчук Тетяна Вікторівна, кандидат
історичних наук, доцент кафедри
природничо–наукових та гуманітарних
дисциплін Азовського морського
інституту Національного університету
«Одеська морська академія»

Кваліфікаційна робота захищена
з оцінкою _____
Секретар ЕК _____
«___» _____ 2020 р.

ЗМІСТ

ВСТУП.....	4
РОЗДІЛ 1. ІСТОРИОГРАФІЯ, ДЖЕРЕЛЬНА БАЗА ТА МЕТОДОЛОГІЯ ДОСЛІДЖЕННЯ	9
1.1. Стан наукової розробки проблеми.....	9
1.2. Джерельна база та методологія дослідження	14
Висновки до першого розділу.....	18
РОЗДІЛ 2. УКРАЇНСЬКЕ СЕЛО НА ПОЧАТКУ 20–Х РОКІВ ХХ СТ....	20
2.1. Політика більшовиків щодо українського селянства	20
2.2. Селянський повстанський рух	27
2.3. Голод 1921–1923 рр., в південних губерніях УСРР.....	32
Висновки до другого розділу.....	38
РОЗДІЛ 3. НОВА ЕКОНОМІЧНА ПОЛІТИКА БІЛЬШОВИКІВ ЩОДО СЕЛЯНСТВА.....	40
3.1. Реформи влади та відбудова сільського господарства.....	40
3.2. Земельне питання в період НЕП	46
3.3. Нова податкова політика на селі	50
3.4. Впровадження кооперативних і колективних форм господарювання, та використання найманої праці.....	56
3.5. Механізація сільського господарства	67
Висновки до третього розділу.....	71
РОЗДІЛ 4. СОЦІАЛЬНІ, КУЛЬТУРНІ ТА ІДЕОЛОГІЧНІ ПЕРЕТВОРЕННЯ.....	73
4.1. Культурна революція більшовиків щодо селянства.....	73
4.2. Впровадження освітніх програм та період «коренізації»	76
4.3. Поширення теорії «класової боротьби» серед селянства	81
Висновки до четвертого розділу	87
ВИСНОВКИ.....	89
СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ	94

ПЕРЕЛІК УМОВНИХ ПОЗНАЧЕНЬ

Агітпроп – відділ агітації і пропаганди
 ВКП (б) – Всесоюзна комуністична партія (більшовиків)
 Виконком – виконавчий комітет
 ВОХР – Вневедомственная охрана
 ВНК (ВЧК)(ЧК) – Всеросійська надзвичайна комісія
 ВУЦВК – Всеукраїнський центральний виконавчий комітет
 ВУЧК – Всеукраїнська чрезвичайна комісія
 ВУЗ – Высшее учебное заведение
 ВЦВК – Всеросійський центральний виконавчий комітет
 ВЦКНС – Всеукраїнський центральний комітет незаможних селян при
 ДГНК – Донецька губернська надзвичайна комісія
 ГУБКМ – Губернський комітет
 Губсельбанк – Губернський сільський банк
 ОЗСК – окружна земельна комісія
 КЗпП – Кодекс Законів про працю
 КНС, Комнезам – комітет селянської бідноти
 КП(б)У – Комуністична партія (більшовиків) України
 КПСС – Комуністична партія радянського союзу
 НЕП – Нова економічна політика
 НКВС – Народний комісаріат внутрішніх справ
 НКЗ, НКЗС, Наркомзем – Народний комісаріат земельних справ НКО
 Наркомос – Народний комісаріат освіти
 НКОЗ – Народний комісаріат охорони здоров'я
 СРСР – Союз Радянських Соціалістичних Республік
 РНК – Рада народних комісарів Райпартком
 РПК – районний партійний комітет
 РВК, райвиконком – районний виконавчий комітет
 РКП(б) – Російська комуністична партія (більшовиків)
 РНК (раднарком) – Рада народних комісарів
 Сільгоспкооперація – сільськогосподарська кооперація
 «Сільгосподар» («Сільський господар») – Всеукраїнська спілка
 сільськогосподарської кооперації
 ТСОЗ – Товариство спільного обробітку землі
 ТРСУУ – Тимчасовий Робітничо-Селянський Уряд України.
 УСРР – Українська Соціалістична Радянська Республіка
 Української РСР – Украинская Радянська Соціалістична Республіка
 ЦВК – Центральний виконавчий комітет
 ЦК КП(б)У – Центральний комітет комуністичної партії (більшовиків)
 України
 ЦКК КП(б)У – Центральна контрольна комісія
 КП(б)У ЦСК – Центральний статистичний комітет
 ЦСУ – Центральне статистичне управління

ВСТУП

Українське село завжди було і залишається предметом дослідження науковців, тому, що є не тільки виробником матеріальних благ а й основою збереження культурних, духовних цінностей українського народу. У сучасних українських реаліях, в умовах політичних, економічних змін, значно зростає інтерес до критичного та глибокого розгляду подій і явищ що мали місце на теренах сучасної України у період 20–30-х рр. ХХ століття, які мали значний вплив на подальший історичний розвиток українських земель.

Особливий інтерес в контексті сучасного розвитку української державності викликають переламні моменти її історії, які на сьогодні є або маловивченими, або замовчувались чи досліджувалися з огляду на певні політичні реалії.

Українське селянство протягом 1921–1929 років потерпало від політичних експериментів де більшовики намагалися ствердити радянську владу за допомогою волюнтаристської політики та комуністичної ідеології. Для залучення на свій бік селян застосовувались засоби які з одного боку надавали селянам землю, роблячи їх власниками, а з другого боку позбавляли селян можливості розпоряджатись вирощеним врожаєм.

Подібні політичні маніпуляції, які мали антиселянське спрямування, позбавляли селянство статусу господаря землі вели до соціальної та політичної напруженості. Спрямована проти товарно–грошових відносин, вільної торгівлі, насаджування колективних та державних форм землекористування, ця діяльність привела до того, що селянство не могло добровільно сприйняти таку політико–економічну модель і відповідало на неї різними формами соціального опору–від повстанської війни до економічного спротиву.

Політика «військового комунізму» привела до скорочення виробництва сільськогосподарської продукції, відволікання матеріальних та людських

ресурсів для боротьби з селянськими заворушеннями, активізації національно–визвольного руху українців. Більшовицький режим, враховуючи ситуацію, що склалася, з метою боротьби з голодом та зменшення соціальної напруженості серед селян, змушений був міняти тактичну лінію своєї політики.

Шляхом економічних поступок селянству, поступового впровадження нових колективних форм сільськогосподарського виробництва більшовики мали намір шукати шляхи посилення власного впливу на селян. Освіта, агітація і пропаганда були тими засобами, які б дали можливість поширити комуністичну ідеологію і в подальшому реалізувати серед селянства більшовицькі проекти економічної та політичної перебудови на селі.

Селянство є основою нації. Українська нація переживає непростий етап у своєму становленні. Це труднощі пов'язані з переходом з пострадянського періоду до нових ринкових та суспільних відносин. Усвідомлення своїх історичних коренів народом України є одним із актуальних моментів усіх історичних досліджень.

Тема роботи є актуальною так як, здійснення економічного реформування в сучасній Україні неможливе без урахування історичного досвіту. Дослідження змін політичних настроїв та свідомості у минулому має важливе значення для розуміння процесів сьогодення, так як допомагає зрозуміти загальні закономірності формування свідомості та політичних уподобань українців в умовах зміни економічної моделі, прилучення української нації до загальноєвропейської спільноти.

Антибільшовицький опір як одна з причин появу НЕП, та його прояви в подальшому, соціально–психологічні аспекти буття українського селянства, застосовані з суто історичного погляду, набувають першочергового дослідницького значення. Окрім проявів змін політичних настроїв та свідомості українців у певні історичні етапи, особливої актуальності набувають питання пов'язані з сільським господарством.

Сільське господарство України переживає сьогодні процеси пов'язані з поверненням почуття господаря своєї землі, яке було відроджене протягом НЕП і знищене колективізацією.

Вивчення аграрної історії України є важливим для осмислення ролі селянства в минулому та майбутньому держави. Невирішеність певного комплексу соціально–економічних проблем сільського господарства країни, різне ставлення до людей та держави до цього виду діяльності, ігнорування нагальних потреб села призводило до кризових явищ у економіці, а в кінцевому рахунку і у суспільстві в цілому, яскравим прикладом є події історії України радянської доби.

Нововведення в аграрному секторі які втілювались в життя більшовиками 20–ті рр., перекликаються з тими які впроваджуються в сьогоденні і мають у своїй основі багато спільного. Тому дослідження даної теми дає можливість врахувати досвід минулого, який мав як позитивні, так і негативні наслідки.

Об'єктом дослідження є українське село в добу НЕПу (1921-1929 рр.).

Предметом дослідження є суспільні та економічні процеси в аграрному секторі у 20–ті роки ХХ століття на території УРСР.

Мета дослідження полягає у тому, щоб на основі комплексного вивчення джерельної бази та наукової літератури проаналізувати практики реалізації нової економічної політики в українському селі, розкрити її вплив на соціально-економічні та суспільні процеси, з'ясувати значення та наслідки цієї політики для подальшого розвитку сільського населення.

Вказана мета досягається розв'язанням наступних **дослідницьких завдань**:

- охарактеризувати стан наукової розробки теми, інформативні можливості джерельної бази, визначити методологічну основу дослідження;

- проаналізувати нормативно–правове забезпечення процесу запровадження нової економічної політики на селі;
- висвітлити економічні відносини на селі напередодні НЕП;
- дослідити прояви селянського опору щодо політики «воєнного комунізму»;
- з’ясувати економічні зміни що відбулися в українському селі у 1921–1929 рр.;
- розглянути податкову політику радянської держави щодо селян;
- висвітлити соціальні зміни в добу НЕП на селі.

Хронологічні межі дослідження охоплюють 1921-1928 рр., тобто період НЕПу. Вибір нижньої хронологічної межі (1921 р.) обумовлений проголошенням і переходом до нової економічної політики, а верхньої (1928р.)–згортанням НЕП, початком становлення командно-адміністративної системи управління народним господарством.

Географічні межі дослідження відповідають тогочасним кордонам УСРР.

Наукова новизна одержаних результатів полягає у наступному:

- ✓ постановці та розробці актуальної проблеми історичного досвіду впровадження ринкових відносин на селі в роки НЕП;
- ✓ здійснена спроба комплексного, вивчення і порівняння життя селянства в 20–ті роки ХХ ст., яке в результаті зміни економіко–правових відносин з державою покращило своє економічне становище;
- ✓ проведено порівняльний аналіз колективних форм виробництва до впровадження НЕПу та в період його реалізації;
- ✓ проаналізована податкова політика та її застосування державними органами до різних селянських господарств з огляду на їх економічне становище;
- ✓ комплексно досліджено трудові відносини на селі у добу НЕП;
- ✓ досліджено вплив нової економічної політики на соціальне, культурне та ідеологічне життя селянства.

Практичне значення дослідження полягає в тому, що робота має науково–пізнавальне значення. Результати дослідження можуть бути використані при читанні загальних лекційних курсів та для розробки спецкурсів з аграрної історії України. Основні положення та висновки також можуть бути використані під час проведення сучасних аграрних перетворень.

Структура роботи обумовлена метою та завданням дослідження. Вона складається з вступу, чотирьох розділів, тринадцяти підрозділів, висновків, списку використаних джерел. Загальний обсяг становить 103 сторінки. Список використаних джерел налічує 100 позицій.

РОЗДІЛ 1. ІСТОРИОГРАФІЯ, ДЖЕРЕЛЬНА БАЗА ТА МЕТОДОЛОГІЯ ДОСЛІДЖЕННЯ

1.1. Стан наукової розробки проблеми.

Історіографію обраної теми за проблемним принципом доцільно розділити на три основні етапи та ряд підетапів.

Перший період це 20–ті роки, коли з’явилися праці, в яких розглядався соціально–економічний розвиток і історія українського селянства після остаточного встановлення радянської влади на українських землях;

Другий період це від колективізації до 1991 року.

Так як другий період займає значний проміжок часу то його можливо поділити на декілька підетапів.

Перший охоплює 30–ті – початок 50–х рр., коли проведення досліджень в цьому напрямку велось в оглядом на ідеологічні орієнтири комуністичного керівництва країни .

Другий – це період «хрущовської відлиги» друга половина 50–х, перша половина 60 років, період реформ та політики десталінізації.

Третій підетап – проміжок другої половини 60 років і перша половина 80 –х років. Цей період практично висвітлений в дусі першого підетапу знаходячись під тиском пануючого у тогочасному радянському суспільстві партійного контролю.

Четвертий підетап став результатом процесів перебудови які розпочалися у другій половині 80 років, де намітились тенденції у висвітленні історичних процесів з і відкиданням, хоч і з певними застереженнями усталених радянських стереотипів мислення;

Третій період це сучасна історіографія.

В 1920–х рр., досліджування доби НЕП були притаманні переважно партійним та радянським працівникам, вченим–економістам.М. Гуревичу, В.Качинському, та ін.

Господарсько–економічні процеси, які були характерні для заможного селянства розглядав партійний публіцист А. Попов.[6]

Важливе значення для опанування теми мають публікації заступника Наркомзема УСРР В. Качинського, який розглядаючи степову зону УСРР наголошував на виключному значенні міцних селянських господарств у сільськогосподарському виробництві. [40,42]

Незважаючи на ідеологічний вплив на їх бачення проблеми, ці дослідження внесли певний внесок у розгляд деяких аспектів ведення та проявів політики НЕП в Україні і деяких її регіонів, впровадили до наукового обігу значну кількість документальних джерел та матеріалів.

У період 30–40 рр. ХХ ст., дослідники звернули свою увагу на обґрунтування сталінської моделі економіки та побудови держави. Тому дослідження періоду НЕП практично припинилося.

Політика десталінізації в середині 50-х рр., відновила дослідження в цьому напрямку. Незважаючи на те, що ці дослідження значною мірою велись в оглядом на умови «Короткого курсу історії ВКП(б)», проте введення в науковий обіг значної кількості історичних джерел, великий обсяг об'єктивних висновків, особливо, щодо особливості запровадження продподатку в Україні, зумовили багатьох поколінь істориків звертатись до них в своїх дослідженнях. Деякі позитивні зрушення в історичній науці часів «хрущовської відлиги», суттєво, не змінили традиційних підходів радянських вчених до непу як складової частини ленінського плану побудови соціалізму. Аналіз непувської практики, як і раніше, здійснювався під кутом зору усталених коментарів та оцінок, хоча сталінські праці і були вилучені з наукового обігу.

Історіографія непу в Україні другої половини 1950-х – першої половини 1960-х рр. доповнювалася шляхом ширшого використання ленінських праць і збагачення конкретно-історичного матеріалу, а також через незначне розширення традиційної тематики (суть непу, причини та умови його запровадження, значення для зміцнення союзу робітничого класу і селянства) новими питаннями: зміни у промисловості, обумовлені непом, роль різних форм кооперації тощо (Ю.Бідний, І.Вертелецький, Г.Діденко, М.Ігошина,

М.Черненко, В.Яненко та ін.).[52]

Період 60–70-х рр., нові роботи додали певного бачення періоду НЕП, серед яких значною джерельною базою можливо відзначити праці П.Бакуменка, Б.Мигаля та ін. Але матеріали та джерела які слугували основою цих досліджень, підбирались однобоко, щоб довести твердження, що компартія враховувала інтереси і прагнення селян.[52,59]

Незважаючи на ідеологічний і політичний тиск, ці вчені виступали не тільки прихильниками впровадження в сільське господарство фермерської форми господарювання, але й науково доводили його подальші перспективи.

Взаємодія селянських господарств із сільськогосподарською кооперацією, а саме з кредитною, детально викладено в роботах О.Макаровського та І. Подольського. [59]

Вказані проблеми розглядав і Т. Німчинов, який проаналізував роботу кредитних сільськогосподарських товариств, розглянув практичні рекомендації щодо формування їх балансу, вдосконаленню обороту товарів і кредитних коштів.

Питання пов'язані з орендою землі, використання робочої сили, землекористування, сплати податків, виробництва та реалізації продукції сільського господарства висвітлені в працях Попова, Є. Маркевича, О. та ін.[18,19]

За перелічений вище період мала місце також значна кількість праць, працівників партійного та державного апарату УСРР, серед яких можливо вказати роботи які містять в собі значні масиви матеріалів господарського характеру, інформаційні та аналітичні документи, а саме І.Клименка, та ін. Незважаючи на свою упереджено політико–пропагандистську направленість, вони, розкривають сутність аграрної політики радянської влади, при цьому нерідко мали неординарні судження, що в подальшому й було поставлено їм у вину.

Демократизація суспільного життя та пошуки нових напрямків економічного розвитку, що стало можливо починаючи з 1985 р., має місце

активізація досліджень в площині історії українського села, а саме, тих проблем, які пов'язані з формуванням та діяльністю усіх видів селянських господарств часу НЕП, також і фермерського типу.

Так в другій половині 1980-х рр., з'являються праці І.Рибалка, В.Бутенка. Проблеми які були поставлені відрізнялись новизною в ґрунтовній роботі С.Ляха «Наймана праця в сільському господарстві України в умовах НЕП». [57]

З початку 1990-х рр., і до нашого часу побачили світ праці які присвячені багатьом аспектам аграрної історії періоду НЕП. Значну увагу можливо звернути на праці В.Калініченка «Селянське господарство України в доколгоспний період (1921 – 1929 рр.)» та «Селянське господарство України в період НЕП: історико-економічне дослідження», в яких на основі певного аналізу надається загальний стан сільськогосподарського господарства та соціально-економічні проблеми, які були важливими для селян того періоду.

В своїх працях В. Марочко розглянув проблеми села напередодні колективізації. Аналізуючи роль кооперації у формуванні внутрішнього ринку сільськогосподарської продукції, він надає певне місце у цій діяльності фермерським селянським господарствам.

Діяльність і формування системи сільськогосподарської кредитної кооперації за участі в ній фермерських господарств розкриває в своїй роботі А. Морозов. [59]

Політичні настрої, та суспільне життя селянства 1920-х рр., притягнули увагу Г.Капустяна. В своїх роботах С.Кульчицький виклав узагальнююче дослідження розвитку селянських господарств в період НЕП, де не забув і про господарства фермерського типу. В цих роботах аналізується розвиток аграрного сектору в 1920-х рр., шляхом аналізу долаються стереотипи стереотипи щодо негативної ролі економічно міцних господарств. [50]

Певні дії державних органів відносно селян, опір селянства щодо утвердженню сталінських методів регулювання економічних та соціальних

відносин на селі, розкриті в роботах О. Ганжі.

На сучасному етапі питання розвитку історії селянства України розглянуто у фундаментальній двохтомній праці авторського колективу українських істориків «Історія українського селянства» [39]. Дана робота містить дослідження багатьох проблем, де авторський колектив намагається комплексно розкрити історичні аспекти розвитку села.

Вказаний аналіз показує, що історіографія стосовно проблеми яка розглядається в цій роботі лише фрагментарно фіксує історію становлення та розвитку українського селянства в Україні доби НЕП, що зумовлює необхідність її комплексного дослідження.

Комплексне дослідження розвитку українського селянства доби НЕП проводилось недостатньо. Науковцями розглядався вказаний період за окремими напрямками або з певної точки зору.

Повсякденне життя основних прошарків, соціально–професійних верств та етнічних спільнот українського суспільства в своїй колективній праці «Нариси повсякденного життя радянської України в добу НЕП (1921–1928рр.), досліджують група авторів Інституту історії України НАН України під редакцією Кульчицького С.В.[62]

В своїй праці «Українське селянство доби НЕП: динаміка політичних настроїв та свідомості», Георгізов Г.М., досліджує проблему як спробу радянської влади шляхом економічних перетворень встановити контроль над селянством. [25]

Праця Лазуренко В.М. «Заможне селянство доби НЕП» охоплює соціально–економічні та політичні причини активної участі заможного селянства у створенні організацій «селянських союзів (спілок)» на Україні в роки нової економічної політики.

Він же в праці «Роль сільськогосподарської кооперації у виробничому забезпеченні селянських господарств України (1922–1928 рр.) розкриває роль сільськогосподарської кооперації у забезпеченні основними засобами виробництва українських селянських господарств у доколгоспний період.[52]

Гай–Нижник П., в статті «Податки в УСРР в період НЕП» розглядає податкову політику радянської влади щодо селянства.[22]

В роботі Десятнікова О. В. «Еволюція трудових відносин на селі доби НЕП», проводиться дослідження чинників формування трудових відносин на селі, аналізує радянське законодавство про працю у сільському господарстві, розкриває становище робітників, що працювали за наймом у сільському господарстві.

Костик Е.П. в своїй праці «Книга в Українському селі періоду НЕП» досліджує забезпечення книжками сільських шкіл, книжкових магазинів та читацькі вподобання селян.

Дослідження Калініченко В. «Оренда землі в українському селі в роки НЕП» містить економіко–правові відносини між селянами та партійно–державним керівництвом, умови оренди, ціни та розміри ділянок. [18]

Фролов М. в праці « Комітети бідноти і комітети незаможних селян у системі партійно–державного контролю в Україні 1920–1930–х рр.» аналізує причини створення комітетів бідноти і комітетів незаможних селян у 1920 – 30–ті рр., та роль компартійно–радянської еліти у цьому процесі. Досліджує структура, функції, напрями діяльності організацій.[100]

Тому проведення дослідження всіх аспектів економічних перетворень аграрного сектору за доби НЕП в загальному контексті є метою даної роботи.

1.2. Джерельна база та методологія дослідження.

Документи та матеріали, що складають джерельну базу роботи поділено на такі умовні групи:

- законодавчі та нормативно–правові акти СРСР і УСРР, що склали законодавчу базу державного регулювання діяльності селянських господарств;
- документи вищих партійних органів;
- статистичні матеріали щодо кількісних параметрів розвитку

сільського господарства;

- публікації періодичних видань та преси з різних аспектів діяльності селянських господарств, державних органів.
- довідкові та енциклопедичні видання

Перша група джерел допомагає вивчити особливості становлення і розвитку селянських господарств на підставі прийнятих владою директивних документів та матеріалів вищих, місцевих органів державної влади і господарського управління. Декрети і постанови Всесоюзних і Всеукраїнських з'їздів Рад, сесій ЦВК і ВУЦВК, постанови, розпорядження та інші директивні документи урядів СРСР і УСРР створювали нормативну основу розвитку і становлення селянських господарств, порядок державного регулювання їх діяльності. [34,37]

Вказані законодавчі акти друкувались в період їх прийняття в збірниках постанов і розпоряджень РНК УСРР та ВУЦВК. Одним із основних нормативно–правових актів має Земельний кодекс УСРР від 29 листопада 1922 р., який регулював суспільні відносини щодо користування та володіння землею.[34]

В прийнятому ВУЦВК Законі про комітети незаможних селян чітко простежується класова спрямованість політики більшовиків на селі. Також мали місце окремі збірники де були розміщені: Закон про кооперацію, постанови, інструкції, примірні статuti. Норми щодо права набуття у власність земельних ділянок та права володіння ними, закріплені в Законі про трудове землекористування в УСРР простежується ідеологізація радянського законодавства, так як багато норм мали лише декларативний характер.

До другої групи джерел відносяться опубліковані офіційні партійно–політичні документи представлені стенографічними звітами про роботу з'їздів ВКП(б) і КП(б)У, постановами та резолюціями партійних з'їздів, конференцій та пленумів ЦК. Вказані документи містяться в збірниках,

виданнях стенограм : «XIV съезд Всесоюзной Коммунистической партии (большевиков)»; «КПРС в резолюциях і рішеннях з'їздів, конференцій і пленумів ЦК»; «Комуністична партія України в резолюциях і рішеннях з'їздів, конференцій і пленумів ЦК»; «Пятнадцатый съезд ВКП(б). Стенографический отчет».[45,46]

Проведений, критичний аналіз досліджених документів вказує на досить складний комплекс обставин, що могли впливати на перебіг політики партії більшовиків в 1921 – 1929 рр., щодо селянства, який мав вирази класової боротьби.

Наступна група джерел, яка дозволяє провести аналіз розвитку селянських господарств за темпами їх господарської діяльності, це статистичні матеріали, серед яких найбільш важливими є спеціальні статистичні збірники, довідники, тощо, у яких містяться відомості про стан сільського господарства України, та відомості щодо трудових відносин.

Крім цього, змістовний статистичний матеріал міститься у науковій літературі при висвітленні тієї чи іншої проблеми, у вигляді додатків тощо. Багато відомостей про податкову політику та практику радянської держави щодо оподаткування селянських господарств з різним рівнем економічного розвитку містяться в збірниках документів спеціально присвячених проблемі селянського оподаткування в Україні.

Періодичні видання мають важливе значення для дослідження аграрної політики в добу НЕП. Багато періодичних видань спеціалізувались на висвітленні діяльності і проблем певних галузей економіки. Сільське господарство було важливим для більшовиків, тому ми маємо значну добірку періодики. Такі газети і журнали як «Селянська правда», «Радянський селянин», «Червоний степ», «Вісті ВУЦВК», «Селянська газета», «Селянська правда», «Радянський селянин».

У роботі використані матеріали, що містяться в друкованих періодичних виданнях з економіко–статистичної тематики, а саме різних аспектів біржової діяльності. Так видання біржових комітетів «Харьковская Товарная Биржа»

та «Киевская Товарная Биржа» були використані для проведення дослідження.

Довідкові та енциклопедичні видання також є вагомим джерелом інформації з висвітлення теми дослідження. Відомості з даної проблеми містяться в таких виданнях як: «Енциклопедія Українознавства», «Історія селянства Української РСР», «Історія Української РСР. В 2-х томах», «Історія Української РСР. Короткий нарис», «Радянська енциклопедія історії України», «Нариси історії Комуністичної партії України», «Малий словник історії України», «Україна і світ».

Опрацювання джерельної бази дало можливість реалізувати поставлену мету і дослідницькі завдання. У процесі дослідницьких операцій з джерелами з'ясувалися їх наукова цінність для дослідження проблеми, ступінь об'єктивності вміщених фактів, відомостей. Вказані матеріали розглядаються як такі, що мали ідеологічне призначення, а тому вимагають критичної оцінки їх змісту. Джерельна база до якої є доступ в наші дні цілком достатня для всебічного вивчення теми роботи.

Методологічну основу роботи складає сукупність загальнонаукових принципів та методів пізнання, спрямованих на об'єктивне, всебічне висвітлення фактів, подій та явищ. Автор керувалася принципами історизму, об'єктивності, пріоритету загальнолюдських цінностей.

Під час написання роботи використовувалися такі наукові методи: проблемно-хронологічний, логічний, діалектичний, аналітичний. За допомогою логічного методу було визначено основні етапи впровадження НЕПу на селі, якісні зміни в усіх сферах розвитку села, що дало можливість всебічно вивчити заходи НЕПу як певну систему, а також дозволило подати матеріал у чіткій послідовності та логічній завершеності. Діалектичний метод дав можливість висвітлити історичні події і їх результати у русі, взаємодії, причинно-наслідкових зв'язках з урахуванням обставин часу.

В результаті були переглянуті стереотипи в трактуванні історії селянства 1920-х років, були виявлені помилки та негативні явища, що

гальмували розвиток села. Для зіставлення одержаної з різних джерел інформації автор використовував описовий і проблемно-хронологічний методи, дотримуючись принципу критичного підходу. Аналітичний метод використано у висновках, у яких підсумовано результати дослідження НЕПу в селі.

Застосування обраної методики мало на меті висвітлити проблему комплексно, тобто проаналізувати спільні та відмінні ознаки трьох складових частин всієї системи змін в сільському господарстві: земельна, податкова реформи та зміни в трудових відносинах. Також розглянути внутрішні закономірності кожного з них, відстежити взаємозв'язок НЕП і соціальних процесі які супроводжували дане явище.

Методи хронології і періодизації певним чином упорядкували фактологічний аналіз емпіричного матеріалу з окресленої проблеми, надавали роботі симетричності та динамізму історичних явищ.

Історико–порівняльний метод дав можливість порівняти економічні показники сільського господарства до і в період впровадження НЕП, особливості економічної діяльності різних селянських господарств.

Статистичний метод дозволив відобразити і провести систематизацію певну кількість статистичних даних які мають значення для відображення динаміки розвитку селянських господарств, використання землі, найманої праці ефективності виробництва та податкових повинностей.

Типологічний метод допоміг виявити і дослідити типові явища в період НЕП і дослідити їх.

Враховуючи вимоги синхронного і діахронного методів дослідження історичних джерел, особливо масових, спираючись на загальнотеоретичні принципи наукового пізнання, розроблялася відповідним чином і джерельна база.

Висновки до першого розділу

Аналіз джерел та наукової літератури дає підстави стверджувати, що політичні та економічні професи в донепівський період та періоди

впровадження і функціонування нової економічної політики потребують ґрунтовної розробки і вивчення. У результаті проведеного дослідження було з'ясовано, що у вітчизняній історіографії досить об'ємно розглядалися окремі питання економічних, політичних соціальних відносин на селі.

Проте, єдина комплексна робота, яка б поєднувала вивчення і аналіз стану в сільському господарстві в період «воєнного комунізму» та 20-х рр., зміни селянської свідомості і політичних настроїв в період непу, на даний момент розглядалась не багатьма дослідниками.

Тому на основі проведеного дослідження й узагальнення його результатів в роботі зроблена низка висновків, які мають теоретичне і практичне значення. Базуючись на таких методологічних принципах історичної науки, як історизм, об'єктивність, науковість, системність, плюралізм і застосовуючи історико-порівняльний, методи, в роботі проаналізовані чинники, що вплинули на зміни в українському селі періоду нової економічної політики.

РОЗДІЛ 2. УКРАЇНСЬКЕ СЕЛО НА ПОЧАТКУ 20–Х РОКІВ ХХ СТ.

2.1. Політика більшовиків, щодо українського селянства.

Для впровадження державної влади в Україні було утворено ряд державних органів. Державною владою в опанованій більшовиками країні формально була система рад, на вершині якої знаходився Всеросійський Центральний Виконавчий комітет (ВЦВК), а в Україні — Всеукраїнський Центральний Виконавчий Комітет (ВУЦВК). Внаслідок цього за політичним режимом більшовиків закріпилась невластива назва — «радянська влада».

Керівництво ВЦВК і ВУЦВК здійснювалося колегіальним органом — президією, на чолі якої стояли відповідно М. Калінін і Г. Петровський. Неофіційно їх називали всесоюзним і всеукраїнським старостами. Однак в більшовицькій ієрархії влади ці «старости» займали далеко не перші місця. Влада, персональний склад якої обирався населенням (хоч і за підказкою компартійних комітетів), була лише прикриттям диктатури більшовиків.

На відміну від імператорської, радянська влада не мала в собі освяченої Церквою та історією легітимності. На відміну від представницької демократії, вона не залежала від голосів виборців. Носієм диктатури, офіційно названої диктатурою пролетаріату, був не робітничий клас і навіть не вся партія, а партійний з'їзд, який обирав таємним голосуванням ЦК РКП(б) — сукупність керівних діячів, кожен із яких відповідав за конкретну галузь, ділянку або функцію компартійно-радянської роботи.

У березні 1919 р. В.Ленін утворив усередині ЦК два субцентри влади — політбюро і оргбюро. Політбюро, як це видно з його назви, розв'язувало питання політичного характеру. Оргбюро відіграло допоміжну роль, готуючи матеріали на розгляд політбюро, а також розв'язувало переважну більшість кадрових питань. Рішення політбюро вважалися рішеннями ЦК партії. Рішення оргбюро, не опротестовані ким небудь з членів політбюро, також автоматично ставали рішеннями ЦК.

Отже, рішення Центрального комітету як найвищого керівного органу

державної партії з появою політбюро і оргбюро вироблялися не стільки на засіданнях повного складу ЦК тобто пленумах, скільки в цих неформальних, але всевладних органах. [62, с.87-88]

Зосередження в політбюро ЦК РКП(б) всієї влади сполучалося з формальною рівністю прав і повноважень кожного члена цього органу: встановлена більшовиками диктатура була за своєю природою олігархічною. Це висувало на передній план проблеми лідерства і наступності влади. Конституційним, тобто передбачуваним шляхом ці проблеми не могли бути розв'язані, оскільки затверджена тільки в липні 1918 р. Перша радянська конституція навіть не згадувала про існування РКП(б). [62,с.83]

Впроваджена в Україні політика воєнного комунізму з 1919 року встановлювала для селян повинності щодо поставок сільськогосподарської продукції, при цьому віддавалось владі більшість з того, що вони виростили. Вилучення продовольства було безоплатне на бартерній основі.

Протягом певного періоду більшовики ставилася підозріло селянства на території України, так як його погляди відрізнялось від комуністичного бачення, щодо побудови нового життя. Селяни, також і українські селяни хотіли другого, землі та індивідуального, а не колективного землекористування, що відрізняло прагнення більшовиків від прагнень селян.

Головний спротив встановленні більшовиської влади на селі були заможні селяни, проти яких і розгорнулася головна боротьбі під гаслом «розкуркулення». Для цієї боротьби ЦК РКП(б) за період з січня по листопад 1918 року направив до України 618 партійних працівників. Так згідно протоколу організаційного засідання Миколаївської у організаційного засідання Миколаївської губернської комісії по ліквідації «нетрудових господарств» від 16 квітня 1921 року постановили : «В уездах организуются уездные комиссии по ликвидации нетрудового и кулацкого землепользования из представителей земотдела РКИ и уездчека под председательством представителя земотдела. Комиссии вменяется в

обязанность провести ликвидационную работу посредством самоличного объезда и обследования всего уезда и проведения своей работы на местах»

[7]Одною в ідеологічних комуністичних доктрин було знищення ринкових відносин, а, також приватної власності як засобу експлуатації. Націоналізація засобів виробництва і передача їх під управління держави, позбавило селян можливості стати власниками землі.

В умовах ліквідації ринкових відносин через введення політики «військового комунізму» селянство втрачало зацікавленість у ефективному виробництві.

Тому при відсутності достатньої кількості сільськогосподарської продукції, влада застосовує насильство для вирішення продовольчих проблем.

11 січня 1919 року з'явився декрет про продовольчу розкладку, яка поширювала свою дію на всі види продовольства і сировини яка вироблялась в сільському господарстві, при цьому селяни отримували лише символічну ціну. [86]

22 січня 1919 року, постановою ТРСУУ прийнято рішення про призначення уповноваженого Тимчасового Робітничо–Селянського уряду по продовольству, якому були надані особливі повноваження, а також право застосування каральних заходів до винних. [86]

А вже 26 січня 1919 року ТРКУУ прийняло постанову «Об организации продовольственного дела на Украине», якою передбачає монополія держави по заготовці хліба, цукру, солі і чаю, на які встановлювались тверді отпускні ціни та державний розподіл. [86]

Вже 08 лютого 1919 року, ТРСУУ приймається декрет «Об изъятии излишков хлеба и установления твердых цен на них», на підставі якого в сільських господарствах вилучався надлишок хліба з урахуванням потреби на харчування та утримання господарства. [86]

З метою реалізації вказаного вище декрету приймається постанова, від 11 лютого 1919 року, «О количестве семенных, продовольственных и кормовых

хлебов остающимся на потребности хозяев при отчуждении урожая 1918 года», на підставі якого в господарстві на одного їдока залишали 13 пудів зерна або муки, один пуд крупи на кожну душу. Для прокорму домашній худобі залишали : коням –25 пудів на голову, коровам по 9 пудів, свиням не більше 5 пудів [86].

Але вже 12 квітня 1919 року, РНК України, приймає новий декрет «О разверстке излишков урожая 1918 и предидущих годов» де вже критерієм вилучення зерна стає наявність певної кількості посівної площі. Так господарства які ають до 5 десятин посівної площі звільняються від вилучення зерна, ті, що мають від 5 до 10 десятин надають половину від норми, маючи більше 10 десятин платять поверх норм [86].

З червня 1920 року територія України була оголошена зоною державних заготівель, самостійні заготівлі були заборонені, поза містами діяли загороджувальні загони. Однак стан із харчуванням населення в 1920 році не можна порівняти з ситуацією 1921 року, коли валовий збір зернових в Україні був найниж-чим за всю історію: у 1921–1922 сільськогосподарському році в Україні на душу населення припадало тільки 10,4 пуда валового збору зерна. З урахуванням необхідності виділення насінневого фонду розміром 4 пуди зерна на одну душу остання мала проіснувати цілий рік, маючи тільки 6,5 пудів зерно-хлібів. Зважаючи на норму 1921 року, визначену як один пуд зерна на місяць, або 1 фунт на день (1350 ккал), весь валовий (а тим більше чистий) збір зерна не міг прогодувати до наступного врожаю 26,5 млн мешканців України [26].

Але це не був податок, так як обсяг вирощеної продукції при вилученні до уваги не брався, тому її виконання стало тяжкими тягарем для виконання селянами. Так, Бацманівська волость (Роменський район Сумської області), протягом 1920 року повинна була поставити державі: «хліба різного роду 149700 пудів, худоби 250, вівців 440, свиней 400, гусей 710, качок 280, курей 2700, сіна 2820 п., соломи 8070 п.», а до січня 1921 року проведеними заходами вилучено 20 тисяч пудів хліба, продукти харчування, худобу

[39 ,с.34].Продовольча розкладка повинна була задовольнити потреби нової держави в продуктах харчування, а саме армії, великих промислових міст як України так і Росії. Так постановою РНК України, від 02.02.1919 року «О продовольствии для С.Р.С.Ф.С.Р.», передбачалось проведення хлібозаготовок вдержавних масштабах для направлення його голодуючим робітникам [34].

Продовольча розкладка також зобов'язувала селян надавати також інші матеріальні цінності. Крім вилучення продовольства більшовики залучали селян до громадських робіт, а саме чищення снігу, виконання перевезень, утримання військових підрозділів [34]. Наприклад згідно протоколу Єлисаветградського повітвиконкому про відміну продрозкладки у повіті 24 червня 1921р., вирішили: « Принимая во внимание мизерное поступление продразверстки, несмотря на работу продотрядов и совместность товарообменных операций с продразверсткой, продразверстку с уезда. Продгруппы снять. Поручить увоенпродкому выработать приказ, обязующий население местностей, где расположены воинские части, довольствовать их, расплачиваясь скрестьянами фабрикатами. Представить такой приказ на утверждение президиума» [7].

Подібні дії викликали ненасильницький спротив селян тому наприклад в Глухівському повітовому ревкомі 20 грудня 1920 року вирішили проводити продорозкладку так : «Щойно загін вступить до села, зібрати Раду, після цього зборам пред'являється накладена на їхнє село продовольча розкладка, яку вони мають виконати найближчими днями. Водночас з цим брати заручників з куркульського елементу від 5–ти до 10–ти чоловік, котрих негайно направляти до Глухова у розпорядження Повітревкому для ув'язнення до Виправбудинку. Населенню повідомити, що заручників не буде звільнено допоки не буде виконана продовольча розкладка» [7]. Крім того самочинні дії окремих посадових осіб, направлених більше на задоволення свої потреб, провокували нові хвилі невдоволення владою.

Респресивна політика щодо селян з боку влади мала на меті побороти спротив селян. Так, у резолюції повітового паркому від 14 травня 1919 року

наголошувалося: «Контрреволюція, що піднімає голову і підриває владу робітників і селян, спричиняє паніку серед робітничо–селянських мас, заважає викачуванню хліба та відмовляється щодо видачі надлишків, а також заважає об'єднанню сільської бідноти, відповісти нещадним терором. Боротьбу покласти на волосні виконкоми, комітети бідноти, комуністичні осередки та на місцеву повітову надзвичайну слідчу комісію» [7].

До осіб які не бажали виконувати або не могли виконувати «продрозкладку» влада застосовувала різні форми впливу. Наприклад згідно протоколу № 50 загальних зборів Плетеноташлицької організації КП(б)У, 15 вересня 1921 року: « А для большей агитации устройть суд над гражданином, не выполнившим продналог, для чего избрать суд из следующих товарищей–коммунистов: Главный, Гречанников, Ядоченко, Ильин, Дорлуд, Горбатенко и кандидатов – т.т. Сахацкого и Червы» [7].

Взяття заручників було ще одною негативною рисою політики більшовиків щодо селянства. Рекомендувалось брати заручників з числа «куркулів», але в партійних документах не було розкрито поняття «куркуль» тому в заручники могли взяти любого селянина. Заручників з числа селян брали практично в усіх регіонах. У Протоколі № 29 пленарного засідання Роменського повітового виконкому від 1919–го року містилися рекомендації, що за «..кожного вбитого радянського працівника необхідно розстрілювати 10 заручників куркулів» [7]. На селян покладалася колективна відповідальність за прояви невдоволення чи, бодай, за теоретичну можливість таких проявів. Так згідно резолюції № 19 Єлисаветградського повітового з'їзду Рад і голів волосних на доповідь голови Єлисаветградського повітпродкому Колесникова про продовольчий податок в грудні 1921 року постановили : «В волостях и селах, злостно уклоняющихся от выполнения продналога и добровольно не заявивших об утаенной земле, ввести для неплательщиков коллективную ответственность со всеми вытекающими последствиями, применить массовые репрессии.» [7].

У 1921 році Президія ВУЦВК видала «Інструкцію до наказу про призначення відповідачів у населених пунктах, прилеглих до залізниць».[34] Даний документ мав власні положення: «Мати на увазі, що головною метою створення інституту відповідачів є аж ніяк не негайний розгром бандитизму шляхом репресій, що є нездійсненним, а внесення розбрату та розшарування до села...» [34]. Відповідачів призначали за завдання матеріальних збитків промислового майна, терористичні акти, владних представників. Знищення майка каралось конфіскацією збіжжя відповідача, за вбивство активіста міг бути застосований розстріл, переховування тіл убитих покарання мали нести відповідачі із прилеглих сіл. Призначені відповідачами обмежувались в свободі пересування, без дозволу комітету незаможних селян не мала права залишити село[34].

Вказана вище політика радянської влади стосовно селянства проводилась за нестабільності радянської влади по всій країні. Селянське населення ворожо реагувало на реквізиції, переслідування, гоніння, проте паралельно намагалось чинити спротив. В циркулярі секретаря ЦК КП(б)У, наркому продовольства і начальника управління народного комісаріату продовольства УСРР, виданого у червні 1922 року, було сказано : «Численні репресії, до яких змушені були вдаватися продоргани торік, часто не досягаючи мети, приносили з собою завжди край небажане озлоблення селян...»[39,с.30].

Розчарування селян радянською владою мало під собою економічні причини, тому селянство ставилось з недовірою до любих акцій більшовиків. Так, влітку 1919 року у с. Бобрик на Роменщині збунтувались жінки так як були розпущені чутки про перепис дітей з метою направлення їх до комун. Якби голова колегії відділу народної освіти своєчасно не втік, то над ним би жінки вчинили розправу [39 с.30].

Політика радянського уряду на території України щодо забезпечення продовольством поєднувала в собі адміністративні та економічні заходи з метою зменшення низьких цін на продовольчі товари. Наркомпрод УСРР

розгорнув комплекс дій які охоплювали господарство країни системою державних монополій на різні товари. Вказані заходи втілювались в життя за умов політичної та економічної кризи, в тому числі в сільському господарстві. Нестача товаробоміну з селянами за сільськогосподарську продукції змінили продовльчий баланс, що погіршило становище по постачанню продуктів сільськогосподарського виробництва.

Поєднання адміністративно–економічних методів з прямими реквізіціями продовольства на території України з боку радянської влади, на фоні фактичної відмови від співробітництва з кооперацією, відсутність економічних важелів стимулювання сільськогосподарського виробництва призвели до дестабілізації економічного становища, появи та збільшення питомої ваги «тіньового» обігу продовольства.

Заплановану кількість продовольства вилучити не вдалося. Разом з тим в другій половині 1920 р. вималювалася небезпека величезного недосіву. Недосів був безпосереднім результатом продрозкладки. Знаючи, що вироблену продукцію заберуть, селяни мали намір сіяти тільки для власних потреб.

2.2. Селянський повстанський рух

Політика більшовиків яка йшла в розріз з інтересами селянства спровокувала виступи проти влади, що тривали у роки, які безпосередньо передували НЕП. Про це свідчить значна кількість звітів ГЧК, в яких містяться дані про посилення ворожості до більшовиків з боку населення сільської місцевості, яка навіть мала подекуди форму повстань.

Для боротьби з проявами непокори, контрреволюцією і саботажем постановою ТРСУУ, 03 грудня 1918 року створюється Чрезвичайна всеукраїнська комісія.

Також в грудні 1919 року приймається постанова про облік і здачу зброї на території України [86].

Згідно звітів ВЧК, уже в 1919 році фіксується зростання селянського повстанського руху. В оперативному звіті № 11 за 22 та 23 березня 1919 року вказується: «В Харківській губернії, район станції Солцево, під час реквізиції хліба спалахнуло повстання – міри для припинення прийняті... На ґрунті розкладки хлібної повинності помітно незадоволення селян». Подібна ситуація мала місце на заході – з оперативки Штабу військ ВЧК № 30 за 16 квітня 1919 р.: «Район залізниці Бахмачу, спалахнув повстанський рух в селах: Кальчиновка, Григорівка, Рубанка... – число посталих 500 – 800 чоловік, головний елемент повстанців – куркулі» [25,с.23].

Виступи селян жорстоко придушувались загонами ВУЧК і регулярних частин Червоної Армії, але вони були мало ефективні. Тому були вжиті заходи виключення певних репресивних заходів проти селян. Так постановою ВУЦВК, прийнятою у квітні 1919 року, зазначено: «...Через неодноразові випадки спалення цілих сіл під час придушення куркульських повстань, що є цілком недоцільним і вкрай шкідливим для справи радянської влади, запропонувати Раднаркому у терміновому порядку видати всім належним відомствам розпорядження про повне припинення під страхом суворої відповідальності спалення сіл і щодо вжитих заходів повідомити ЦВК» [25,с.23].

Поширення повстанського руху на селі вже навесні–влітку 1919 р., охопило майже всі повіти Чернігівської та Полтавської губерній і частково Харківську губернію. В лютому–березні 1919 року, мали місце повстання селян в Білопільській волості на Харківщині. До повсталих селян приєднувались поодинокі бійці Червоної Армії, а також і цілі зағони. Наприкінці березня 1919 року, на Правобережжі проти радянської влади підняв повстання отаман Зелений (Д. Терпило), територією діяльності якого була частково і Полтавська губернія. В березні–квітні в Олександрівському повіті Катеринославської та Полтавській губерніях, згідно одного з офіційних зведень, вже діяли «...без петлюрівського відтинку 20000 повстанців лише у великих зағонах» [25,с.24].

Голова РНК УСРР Х. Раковський за три місяці 1919 р. назвав 328 селянських повстань [25 с.24]. З квітня, виступи селянства із застосуванням зброї стають системними і масового поширюються на Україні. Протягом 1919 р. на Лівобережжі діяло не менше 57 повстанських селянських загонів антикомуністичної направленості, які не обмежувались тільки однією губернією.

Для боротьби з повстанським рухом вже у квітні 1919 р., був створений внутрішній фронт, в складі якого нараховувалось 21000 бійців і командирів Червоної Армії, формувались спеціальні частини ВОХР, були задіяні сили ВУЧК. [25 с.25].

На кінець травня використовуючи регулярні війська владі вдалося ліквідувати основні осередки антикомуністичних виступів, але вже в червні селяни знову повстали. Так травні–червні було зареєстровано 235 антирадянських виступів [25,с.25].

На початку 1920 року повстанські загони активно діяли на території України. Так, в звіті Катеринославського губчека в період з 15 липня по 1 серпня 1920 р., вказано: «...Серед селян спостерігається посилення ворожості по відношенню до Радянської влади, з огляду використання репресивних заходів по виконанню розкладки, вилучення зброї та дезертирств»[25,с.26].

В доповнення до військових заходів, були створені концентраційні табори, за допомогою яких влада хотіла забезпечити здійснення подальшого контролю над селянством. За даними НКВС УСРР на 1 лютого 1921 року, було створено 18 концтаборів, через які пройшло понад 30 тисяч чоловік, а на 1 січня 1922 року були плани побудувати ще [82, с.51]. Але вже 22 січня 1922 року, постановою РНК України концентраційні табори були ліквідовані. Частина в'язнів була звільнена, а ті, що становили загрозу для радянської влади були переведені до будинків примусової праці [34].

Червона Армія та органи НКВС практикували взяття заручників. Згідно постанови Раднаркому України «Про прийняття упереджувальних заходів»

М.Фрунзе видав наказ (11 червня 1920 р.), що надавав право військовим частинам активно використовувати практику заручництва у боротьбі з повсталими [25, с.28].

З осені 1920 року, має місце збільшення кількості виступів селян проти влади, що загрожувало існуванню радянської влади на Україні. Визначальною рисою даного періоду можливо виділити початок боротьби більшовиків проти Н.Махна. На V конференції КП(б)У було прийнято рішення про ліквідацію заходів Н.Махна. Військовими діями проти повстанців керував М. Фрунзе, який задіяв значну кількість військ. Незважаючи на ретельно підготовлену операцію, ліквідувати махновщину до кінця 1920 року не вдалося.

Збільшення восени 1920 року кількості повстанських загонів, місць їх діяльності, засвідчено в документах, наприклад як інформаційний звіт секретного відділу ВЧК № 175 (15–30 вересня 1920 р.), який містить наступні дані:» В Катеринославській губернії настрої всіх верств населення незадовільний. Селянство налаштовано ворожо. Виявлено активність петлюрівців та анархістів, яка виражається в організації повстанських загонів В Подільській губернії становище настільки загрозливе, що продпрацівники відмовляються працювати без підтримки загону ВЧК. Розкрито декілька контрреволюційних організацій. В багатьох повітах Поділля вони вільно продовжують роботу. Бандити є фактично в кожному повіті і селі... В Донецькій губернії настрої селян погіршилися... На Київщині в Василькові, Ржищеві, Обухові та Черняхіві внаслідок агітації спалахнули повстання. В районі Германовки оперує банда з 300 чоловік. За останні дві неділі сильного розмаху зазнав бандитизм в губернії. Утворились великі банди чисельністю від 1000 до 1500 чоловік... В Харківській губернії біля Великої Камишевахи зібралась банда біля 2000 чоловік, 700 шабель при семи гарматах...» [25,с.28-29].

З вересня по грудень 1920 року активність повстанців стає більшою, що для більшовиків є загрозою їх влади. Про це свідчить оперативний звіт ВЧК

№ 177 за 1–15 жовтня : «Відмічається значне зростання повстанського руху на території України. З'явилися нові петлюрівські організації» [25, с.30].

Для того, щоб отримати підтримку селян і мати змогу впливати на повстанський рух, більшовики починають тактику класового розшарування, Тому з метою реалізації даних методів більшовики створюють на селі комітети незаможних селян– КНС, що з'являються на початок травня 1920 року. До цих комітетів повинні були увійти сільська біднота, наймити, маломіцні середняки. Вже на середину 1921 року майже у всіх губерніях України було створено загони самозахисту та збройні формування незаможників. [25, с.31].

Загострення в другій половині 1920 р., на початок 1921 року селянської збройної боротьби змушувало більшовицьке партійне керівництво поряд із заходами, направленими на розмежування українського селянства, шукати можливості ліквідувати умови, що спричинили зростання негативного відношення селян до радянського уряду.

На початок 1921 року, більшовики змушені були визнати: «Потрібно боротися з положенням, що склалося, яке погіршилося і у внутрішньому, і у міжнародному відношенні. З продовольством та паливом значне погіршення в середині–зростання бандитизму та куркульські повстання» [25,с.31].

Тільки після проголошення нової економічної політики ліквідації політики «воєнного комунізму» селянство змінює своє ставлення до влади, а протиріччя у взаємовідносинах між ними слабшати. Характерною рисою, що сприяла спаду опору селян протягом 1921 року, стала хвиля відмови отаманів окремих повстанських загонів від боротьби з більшовиками. Процедуру проходила на підставі амністії, оголошеної V Всеукраїнським з'їздом Рад у березні 1921 року. Цей процес проходив поступово, але в другій половині 1921 року здача повстанців спостерігається у всіх губерніях України. До кінця літа оголошеною амністією скористалися до 10 тисяч повстанців [25,с.32].

Оцінюючи становище радянських республік на 1921 рік, В.Ленін писав: «Ми зберегли владу в союзі з селянами. Ми завоювали значні позиції, і якби, починаючи з 1917 по 1921 рік, ми не завоювали цих позицій, у нас не було б простору для відступу—і в сенсі географічному, і в сенсі економічному і політичному» [55].

Керівництво ВКП(б) та КП(б)У усвідомлювало необхідність врегулювання політичних, ідеологічних та економічних відносин радянської влади з селянами, але ідеологічна основа побудови радянської держави не могла ліквідувати головні чинники кризових явищ у всіх сферах суспільного життя в Україні. Необхідна була робота з боку більшовиків для розуміння суспільних відносин на селі, з подальшою на зміною свідомості українських селян.

2.3 Голод 1921–1923 рр., в південних губерніях УСРР

Повстанський рух на селі відбувався в умовах масового голоду на території України. Виникнення цього явища було спричинене багатьма причинами як соціально–економічними, військовими діями, природними, реквізичійною політикою хлібозаготівель, а також блокуванням центром заходів із надання допомоги голодуючим з боку місцевої влади.

Найменше було засіяно в 1921 році у Одеській, Київській, Донецькій, Катеринославській, Волинській і Подільських губерніях. Так в доповіді товариша Мельника на засіданні 2–ї партійної конференції Бобринецького району 15 березня 1921 р. «Посевная кампания—самый боевой вопрос. Производство пало. Без производства мы не сможем заставить рабочего стоять у станка, а без сельскохозяйственных орудий не сможем заставить крестьян идти за плугом. Для этого приняты меры и распределение посевного материала сделано регулярным. Перед каждым из нас стоит задача: извлечь, выкачать тот материал, который предназначен для известного количества десятин, и засеять возможно большее количество десятин, чтобы не потерпеть совершенного краха, сельскохозяйственной разрухи. Мы

должны задавить, уничтожить, затравить страшный призрак, встающий перед нами – призрак голода. Это единственный путь. Иначе мы стоим перед целым рядом восстаний рабочих и крестьян. И нашей обязанности лежит убедить крестьянина во что бы то ни стало засеять пустующую землю. Дальше, призываем к сознанию членов партийной конференции обратить серьезное внимание на посевную кампанию [7].

Хоча у березні 1921 року Х з'їзд РКП(б) і скасував продовольчу розкладку, але до осені цього року дане рішення не поширювалось на територію України. З метою виконання хлібозаготівель ЦК КП(б), 04 липня 1921 року прийняв постанову про організацію виїзних сесій ревтрибуналів.

Так згідно протоколу Єлисаветградської повітвійськпродроди про виконання продрозкладки 27 березня 1921 р. Вирішили: «Совещание констатирует слабую связь увоенпродкома с ревчетверками и слабую работу ревчетверок, и невыполнение возложенных заданий. Считать необходимым пополнить отряд Злынского района вооруженными силами до 150 штыков и возможным количеством сабель, и политработниками. Поручить упарткому выделить одного ответственного политработника в ревчетверку Злынского района. Срок выполнения разверстки установить до 1 мая сего года. Установить заседания ревчетверки еженедельно 2 раза. Поручить председателю ревчетверки к следующему заседанию представить сведения о количестве вооруженной силы, необходимой для посылки в Елисаветградский район» [7], та протоколу 3-ї Стецівської волосної конференції КП(б)У від 20 червня 1921 р., «Поручить волосной ударной пятерке выработать план работы по выкачке продразверстки. На конференцию вынести следующую резолюцию: 3-я Стецовская волостная партийная конференция КП(б)У, заслушав доклады т.т. Полтавца, Иващенко и др. о плане работы по выкачке продразверстки по Стецовской волости, постановила выработать следующий план работы: назначить ударным местом, где работа по продовольствию почти не производилась, село Вершецы. Приложить все старания к раскулачиванию кулаков и выполнить

продразверстку. Таким же образом пройти все села волости и окончательно закончить госразверстку. Для чего считать мобилизованными всех коммунистов, кандидатов, политработников и милицию с 20 июня до окончания работ.» [7].

Крім того на півдні України виникла посуха, від якої постраждали багато губерній. Так у Миколаївській губернії було знищено 65% посівів, Катеринославській – 64 %, Запозізькій–63%, Одеській–45%, Донецькій–40%, Кременчуцькій–15%.[39,с.20]. Дану ситуацію видно з протоколу засідання Миколаївської губвійськголовнаради про оцінку врожаю 1921 р., від 16 червня 1921 р.: « Состояние посевов по всей губернии безотрадное. В Николаевском уезде и шестидесятиверстном радиусе от Николаева всходы погибли. Несколько лучше в районах Нового Буга и Привольного. Сильно пострадали от засухи и вредителей уезды Днепроvский и Херсонский, где полный неурожай вполне определен. Приближается к среднему урожай в Елисаветградском уезде, где, однако, за отсутствием дождей положение грозит ухудшиться. Приводя в связь состояние посевов с предполагаемой цифрой налога, приходится констатировать, что предположенную весной цифру налога в 14000000 пудов придется свести к максимуму на 5000000 пуд, причем, приходится отметить, что земорганы считают и эту цифру чрезмерной, настаивая на максимальных цифрах 3500000 пудов. Т.т. Осадчий и Эмайкин дополняют тов. Пальчиковского, подтверждая все ухудшающееся состояние посевов и картину полного неурожая. По мнению тов. Осадчего, Николаевский уезд в реализации налога участвовать не может. Вле попри ситуацію яка склалась продрозкладка проводилась.» [7].

Але в більшості регіонів лівобережної та правобережної України ужо хай зібрали непоганий, проте центральне керівництво визначило розмір хлібозаготівель в 117 млн. пудів, або 42 % валового збору зерна. Крім того 60 мон. пудів планувалося вивезти до Росії. Подібні дії спровокували ситуацію при якій голод був неминучий. [39, с.21].

Податкові завдання надані центральним керівництвом не відповідали реальному положенню справ і тому плани продподатку неодноразово переглядалися, так восени 1921 року вони були зменшені до 95 млн.,пудів, на початку 1922 року вже 81,5 млн.,пудів,а фактично було зібрано 74,9 млн.,пудів. На деяких територіях продрозкладка заміналась повиностями. Так з протоколу Єлисаветградського повітвиконкому про відміну продрозкладки у повіті 24 червня 1921р., видно: «Принимая во внимание мизерное поступление продразверстки, несмотря на работу продотрядов и совместность товарообменных операций с продразверсткой, продразверстку снять с уезда. Продгруппы снять. Поручить увоенпродкому выработать приказ, обязующий население местностей, где расположены воинские части, довольствоваться их, расплачиваясь скрестьянами фабрикатами. Представить такой приказ на утверждение президиума.» [7].

В зв'язку зі зменшенням викачки продовольства, виникла ситуація за якої держава не могла задовольнити потреб всіх споживачів, тому радянське керівництво підходило до вирішення проблеми вибірково, виробивши систему пріоритетів. Так у серпні 1921 р., політбюро ЦК КП (б) У прийняло резолюцію: «Вказати губкомам,що під час проведення кампанії необхідно розрізняти заклик до боротьби з голодом в Росії від боротьби з неврожаєм в Україні, де допомога районам, що постраждали від неврожаю, може бути цілком надана своїми губерніями України (Запорізькій, Катеринославській і Донецькій) у розмірі 6 млн., пудів»[39].

Керуючись цією резолюцією місцева влада приймала рішення про виконання плану хлібозаготівель з метою допомоги голодуючим в Росії. Це видно з протоколу загальних зборів Канізької волосної організації КП(б)У, 29 липня 1921 р.,де сказано: «Докладчик, обращая внимание на голодающих Поволжья, высказывается, чтобы мы хоть чем–нибудь помогли им от Канежа.ПОСТАНОВИЛИ: Членам партии принять активное участие в выполнении продналога. Точно взять на учет весь хлеб и излишки, под давлением парткома отправлять в местный кооператив.». Чи з відозви

Єлисаветградського повітового комітету допомоги голодуючим «Про проведення тижня допомоги голодуючим», жовтень 1921 р. «Стихийное бедствие – неурожай, разразившийся в хлебродном районе республики Поволжья требует максимального напряжения сил советской власти и всего трудящегося населения в борьбе с голодом. Уездный комитет помощи голодающим Поволжья при Єлисаветградском уисполкоме, в целях оказания реальной помощи голодающим, объявляет с 16 по 22 октября с.г. включительно «Неделю помощи голодающим Поволжья» [83].

Така політика привела до збільшення кількості голодуючих та померлих у Південних губерніях України. Так газета «Вісти ВУЦВК» від 8.02.1922 року повідомляє: «В голодних районах Катеринославської губ. Голод досяг страшних розмірів. В Апостільському районі населення їсть кішок, собак та падло, худоби залишилось 10%. А в вол. Ізмучистої, де було сила худоби, залишилось 10 голів..... В січні кількість голодних дітей на Катеринославщині досягла 160.000.» [10].

В від 10.02.1922 р., повідомляє : «Продовольчий стан Кобеляцького повіту надзвичайно тяжкий. Південну частину повіту оголошено голодуючою, в ній нараховується офіційно зареєстровані 15000 голодуючих.» [11].

В телеграмі заступника голови Єлисаветградського комітету допомоги голодуючим Милюкова Миколаївському губернському комітету допомоги голодуючим від 26 квітня 1922 р., повідомлялось : «На 300 человек смертных случаев почве голода городу март месяц 153 зпт с 1 по 16 апреля 129 человек тчк Голодающих по городу детей 5500 человек зпт взрослых 27007 зпт по узду двтчдетей 29095 зпт взрослых 200000 тчк....» [83].

Таке положення привело до того, що на 1 травня 1922 року у п'яти степових губерніях України голодувало 3 709 556 осіб. Близько 40 % голодуючих були діти. Лише в червні 1922 року, звернувши уваги на постійні звернення голови ВУЦВК Г.Петровського до Центральної комісії допомоги голодуючим РСФСР, розпочалось надання допомоги голодуючим у Україні з

залишків продовольчого фонду .Вже на 01 вересня 1922 року. Допомогу продовольством з фонду допомоги голодуючим отримували 425,6 тисяч осіб., крім того 1 800 000 осіб отримували допомогу від іноземних організацій [83].

З листа голови Ганнинського волосного комітету допомоги голодуючим Єлисаветградському повіткомдопголу про вживання голодуючими сурогатів в їжу 25 жовтня 1922 р. «На основании предписания вашего от 11 октября за № 58 Аннинский волкомпомгол сообщает, что в прошлом 1921 году голодающие питались суррогатами разного рода, какие могли голодающие достать обменными путями. В настоящее время питаются следующим: березкой, макухой и разными огородными овощами, как-то: свеклой, капустой и т.д.» [83].

Своєю телеграмою голова Єлисаветградського повіткомдопголу Миколаївському губкомдопголу про збір та вживання сурогатів в їжу, від 31 жовтня 1922 р., повідомляв:»В период 1921-1922 годов питались следующими суррогатами: макухой подсолнечной, сурепкой, лободой, березкой, белой акацией, бузиной, примешивали к хлебу полову просяную, гречневую, опилки коры с деревьев. В смысле удобоваримости подходила подсолнечная макуха, остальные суррогаты для питания непригодны. В некоторых районах уезда были случаи питания кониной павших лошадей, а также собаками. В настоящее время питаются огородными овощами, как-то: капустой, свеклой и др.Поступило от сбора суррогатов: березки – 283 пуда, лободы – 20 пудов, сурепки – 12 пудов, макухи – 7 пудов.» [83].

Велику допомогу голодуючим надавали іноземні благодійні організації такі як фонд «Нансена», «АРА» та фонд «Джойнту». Так із звіту президії Єлисаветградського окрвиконкому про допомогу голодуючим повіту і місту за період з 10 березня по 20 травня 1923 р., вбачається:»До настоящего времени производится выдача питания голодающим детям через «АРА», по округу питаются 6409 человек. По «Нансену» – 4595 чел., по «Джойнту» – 1114 чел. Всего питается через заграничные организации 12118

человек. Столовая же, которая содержалась последголом для взрослых, выдававшая до 300 обедов в день, еще в начале апреля передана в ведение отдела труда.» [83].

Кількість померлих від голоду в Україні достойменно не відома. Є різні підрахунки, наприклад від наркомздорів'я УСРР надавав 47.5 тисяч осіб. Канадський історик В.Маркусь надає цифру близько 500 тисяч померлих.

Отже, підсумовуючи вище сказане, маємо зазначити, що політична ситуація в українському селі була досить напружена. Являючи собою театр бойових дій, територія України стала ареною боротьби за владу, місцем де все більше розгортався селянський національно-соціалістичний рух. Загальне антибільшовицьке спрямування селянського руху, який був викликаний політикою «військового» в своєму середовищі мав неоднорідну політичну силу.

Полярним по відношенню до організацій, зв'язаних з селянським визвольним рухом, виступали структури комуністичної партії на селі. Ставши панівною партією, партія більшовиків перебрала до себе всі владні повноваження, сформувала надзвичайно розгалужений апарат, що тримав під контролем усі сторони суспільного життя на селі. Це означало концентрацію всієї влади на селі в сільських партійних комітетах. Селянство вбачаючи в більшовицьких ідеях загрозу своєму існуванню само закривало собі дорогу до комуністичних структур. Але навіть тоді, коли незначна кількість селян вступала в партію, їх традиційна психологія вступала у протиріччя з більшовицькою демагогією. В державі з більшістю селянського населення, це було дуже небезпечно для ЦК РКП(б), який з самого початку взяв курс на встановлення тоталітарного ладу, оскільки тоді з-під його контролю випадала більшість громадян країни.

Висновки до другого розділу

Одже економічний та фізичний спротив селян напередодні та в період запровадження нової економічної політики тісно він був пов'язаний з

монополізацією державою права селянина розпоряджатися результатами своєї господарської діяльності. Примусове вилучення сільськогосподарської продукції було результатом ідеології щодо селянства, яке більшовики не розглядали як рушійну силу революції. Шляхом обмеження ринкових відносин, націоналізації землі влада намагалась пролетаризувати селянство створивши колективні форми виробництва на селі. Ліквідація приватної власності в економіці була обумовлена комуністичною доктриною, але не були враховані психологічні, ментальні, культурні чинники. Використання політичними силами селянства в своїх цілях в 1919 році, створило військово-політичний потенціал селянського руху, дозволило йому грати роль вирішального чинника в боротьбі за владу в Україні. Боротьба селянства мала виразну економічну спрямованість але під політичними гаслами. Селяни підтримували політичні течії якщо вони відповідали їх інтересам. Тому спостерігається тенденція щодо політичного розшарування селянства. Несприйняттям селянством політики «воєнного комунізму», яка не відповідала його очікуванням, показало хибність курсу більшовиків і необхідність прийняття нових рішень.

Сформував надзвичайно розгалужений апарат у вигляді сільських партійних комітетів, більшовики змогли частково виплавити ситуацію наділившись їх адміністративно-розпорядчими функціями. Але тільки застосування репресивних методів та економічних змін на селі вже 1921 році змогли частково стабілізувати ситуацію. Згортання масового селянського повстанського антикомуністичного руху на Україні дало можливість взяти курс на відновлення сільськогосподарського виробництва .

|

РОЗДІЛ 3. НОВА ЕКОНОМІЧНА ПОЛІТИКА БІЛЬШОВИКІВ ЩОДО СЕЛІНСТВА

3.1. Реформи влади та відбудова сільського господарства.

Економічна криза, селянський повстанський рух, голод на початок 20–х років, створювали перспективу ліквідації для більшовицької влади. Сільськогосподарське виробництво скоростилось, село перебувало в становищі яке не давало перспектив для подальшої стабілізації ситуації. У 20–х роках, порівнюючи з 1913 роком, посівні площі скоротилися з 19641 тис.десятин до 16721 тисяч, та скоротилось забезпечення селян сільськогосподарським реманентом. Крім того скоростилось поголів'я коней на 8,5 % і вони майже скрізь витіснялися волами. [25,с.48].

Кризові явища в сільському господарстві змушували більшовиків призупинити комуністичні методи в селі, які тільки шкодили і зменшували вплив більшовиків на селян. В.І.Ленін змушений був на X з'їзді РКП(б) в березні 1921 року, визнати необхідність змін для ліквідації кризових явищ: «Тільки взаємодомовленість з селянством може врятувати соціалістичну революцію в Росії. Треба звернути увагу на цю домовленість – договір з селянством, в основі якого лежала б заміна продрозкладки натуральним податком» [25,с.48].

Систематичний опір селян, включаючи і Україну, змусив більшовиків переглянути свою теорію встановлення комунізму на селі. Так, 15 березня 1921 року ЦК РКП(б) прийняв резолюцію резолюцію «Про заміну розкладки натуральним податком», що давала можливість селянам скористатись результатами своєї праці шляхом збільшення сільськогосподарської продукції. Така зміна ідеології привела до боротьби серед вищого партійно–радянського керівництва відбувалися бурхливі дискусії. [25,с.49].

Не зважаючи на рішення X з'їзду РКП(б), та подальшу постанову ВЦВК, затверджену Президією ВЦВК 21 березня 1921 року, які були сприйняті неоднозначно, продовжувала діяти продрозкладка. Так ще в березні 1921

року на містах проводили роботу щодо викачки хліба у селян. Наприклад згідно протоколу Єлисаветградської повітвійськпродради про виконання продрозкладки 27 березня 1921 р.: «О выполнении продразверстки Совецание констатирует слабую связь увоенпродкома с ревчетверками и слабую работуревчетверок, и невыполнение возложенных заданий. Считать необходимым пополнить отряд Злынского района вооруженными силами до 150 штыков и возможным количеством сабель и политработниками. Поручить упарткому выделить одного ответственного политработника в ревчетверку Злынского района. Срок выполнения разверстки установить до 1 мая сего года. Установить заседания ревчетверки еженедельно 2 раза. Поручить председателю ревчетверки кследующему заседанию представить сведения о количестве вооруженной силы, необходимой для посылки в Елисаветградский район» [7].

Так на у 3-ї Стецівської волосної конференції КП(б)У 20 червня 1921 року постановили «Поручить волосной ударной пятерке выработать план работы по выкачке продразверстки. На конференцию вынести следующую резолюцию: 3-я Стецовская волостная партийная конференция КП(б)У, заслушав доклады т.т. Полтавца, Иващенко и др. о плане работы по выкачке продразверстки по Стецовской волости, постановила выработать следующий план работы: назначить ударным местом, где работа по продовольствию почти не производилась, село Вершецы. Приложить все старания к раскулачиванию кулаков и выполнить продразверстку. Таким же образом пройти все села волости и окончательно закончить госразверстку. Для чего считать мобилизованными всех коммунистов, кандидатов, политработников и милицию с 20 июня до окончания работ» [7].

Але послідовна економічна політика центральної влади більшовиків привела до введення стабільного продподатку, спочатку в натурального, а невдовзі і в грошовій формі. Єдиний сільськогосподарський податок став серцевиною програми, що в подальшому було названо «новою економічною політикою», ініційованою виступом В.І. Леніна 16 червня 1921 року, на

Всеросійській продовольчій нараді. Крім того селянам надавалося право вільної реалізації надлишків які залишались після сплати податку. На першому етапі передбачався натуральний товарообмін через кооперацію за участю держави, але в подальшому при розвитку приватної торгівлі держава мала невелику частку в товарообміні [53].

Місцеві партійні органи віднесли до економічних інновацій керівництва позитивно, вбачаючи в цьому покращення економічної та політичної ситуації на селі. Наприклад Волинський опродкомгуб весною 1921 року, у своєму бюлетені опублікував своє відношення до НЕП:

«Відродження сільськогосподарської кооперації, проведення землевпорядкувальних робіт в інтересах усіх категорій селянства, дозвіл оренди земель і застосування у визначених розмірах найманої праці проводилися з метою притягнення широких мас організованого пролетаріату до радянської влади». [25,с.50]

В інтересах зміцнення і відродження сільського господарства Президія ВУЦВК ухвалила постанову «Про відбудові та зміцнення сільського господарства на Україні» від 19 квітня 1922 року, на підставі якої було створено «Товариство з відбудови та зміцнення сільського господарства в Україні («Село –Допомога»)». Дане товариство мало уставні кошти, фонди посівні та матеріальні з метою надання допомоги селянам постраждалих районів від посухи [35].

Отримання селянами надлишків після врожаю 1922 року дала можливість в подальшому реалізувати постанову про заміну продрозкладки продовольчим податком. Свою думку с цього приводу висловив економіст В.Г. Громан писав : « 1922–1923 господарський рік був першим нормальним роком економічного життя після восьми ненормальних років» [25,с.50].

Для врегулювання земельних відносин було прийнято ряд нормативно–правових актів : «Основний закон про трудове землекористування» та Земельний кодекс УСРР. Кодекс визначав норми земельного права в умовах НЕП і регулював земельні відносини у доколгоспному селі [35].

Націоналізація землі та передача певної кількості сільськогосподарських земель в індивідуальне користування селянам мали основу організації селянського господарства. Селянам які самі обробляли землю в першочерговому порядку надавалось право на безстрокове користування землею сільськогосподарського призначення. Кодекс в правовому полі встановив земельні відносини в Україні, став правовою основою земельного ладу в період реалізації нової економічної політики. В подальшому, 2 березня 1921 року, на V Всеукраїнському з'їзді Рад було прийнято Закон «Про закріплення користування землею». Цей закон гарантував трудящим селянам які самі обробляли землю закріплення наділів за встановленою нормою в 9-річне користування[35].

Відновлення нормального функціонування селянського господарства стало стабільно зростати з виділенням державних коштів для потреб розвитку сільськогосподарського виробництва. У 1924 та 1925 рр., державою було виділено 55.6 млн.крб., а у 1926 та 1927 рр., виділено 120,2 млн.крб. Кошти направлялись на різні напрямки виробництва, з них 40 % направлялось на рільництво, 25% направлялось на реманет, 11% на розвиток скотарства та виробництва молока [39,с.31].

Посилена увага приділялась відновленню насінництва ,для чого було закладено мережу кооперативних і державних станцій насінництва, а також прийняті певні нормативні документи. Для забезпечення населення посівним матеріалом у волостях виділялись площі до 25 га., врожай яких резервувався як посівний, це було закріплено постановою президії ВУЦВК від 22 березня 1922 року «Про створення бронірованого посівного фонду у волостях УСРР» [35].

Для допомоги селянам в налаштуванні господарств і підвищенню врожаїв організуються мережа агротехнічних і зоотехнічних закладів. Так в 1922–1923 рр., працювало близько 1100 агрономів, зоотехніків, ветеринарів, а вже 1927–1928 рр., більше 3000 осіб [39,с.32].

Структуровано значний фактичний матеріал відносно поширення серед сільського населення агрономічних знань, система яких включала проведення різнопрофільних сільськогосподарських курсів, екскурсій, виставок, конкурсів, організацію показових ділянок, фінансувалось видання науково-популярної літератури тощо. Зазначено, що за тих фінансових можливостей, що їх мала сільськогосподарська кредитна кооперація, на культурно-освітню роботу уваги зверталось недостатньо. Проте навіть той об'єм роботи, що був зроблений у 1920-х рр., сприяв як зростанню агрономічної освіченості пересічного селянина-господаря, так і підвищенню рівня професіоналізму і кваліфікації спеціалістів кооперативної системи, що в сукупності сприяло переходу сільськогосподарського виробництва на більш інтенсивний та передовий шлях розвитку.

Крім допомоги спеціалістами впроваджувались різні освітні програми які проводились і за державні кошти. Навчання серед селян проводилось шляхом лексій, направлення до навчальних закладів. Так в с.Осинки Житомирської області 25 січня 1923 року були відкриті сільськогосподарські курси де навчалось 40 чоловік [87].

В с.Антонівка Тульчинської округи з селянами проводились лекції спеціалістами з агрономії, ветеринарії с.Корделівка Вінницької округи, було створено гурток, де з селянами проводив навчання агроном [93]. А в с.Війтічка Проскурівського району, вчителі вирішили в школах проводити заняття по прогресивним методам ведення сільського господарства, вчимось культурно господарювати[61].

Збільшення виробництва тваринної продукції державою стимулювалось шляхом племінної роботи. Так на кінець 20-х років працювало близько 200 кінних заводів, 87 великих племгосподарств, 500 племрозплідників свиней. Крім великих підприємств створювались і малі на території волостей. Для забезпечення зоотехнічного супроводу такого поголів'я вже на середину 20-х років діяло 1100 установ. Подібні заходи дали результат і вже на 1922 рік коней було 4.1. млн. голів., корів 2.9

млн.голів, а вже на 1928 рік коней налічувалось 5.4 мон.голів., корів 4.00 млн.голів, свиней з 1.5 млн.голів до 5.7.млн.голів відповідно [39,с.33].

Складнішою була ситуація з вирощуванням зернових культур. Внаслідок ліквідації високопродуктивних економічних поміщиків та великих господарств заможних селян позначилась негативна тенденція до зменшення виробництва зернових. Так на тлі збільшення збору зернових культур у 1925-1927 роках (1050-1103 млн.пудів.), 1928 рік показав значно менші показники (800млн.пудів) [39,с.38].

Частково відмовившись від колективних форм господарювання на селі в напрямку отримання довіри індивідуальних господарів та з метою поживлення їх діяльності, більшовики все ж мали намір на пролетаризацію селянства через інші форми колективної праці. Розуміючи безпідставність надій про загальну колективізацію за умов НЕП, ЦК КП(б)У, за підтримки Москви, розробив тези, присвячені «Колективізації сільського господарства в Україні», які було опубліковано 11 липня 1921 року. Ці тези були розраховані на незаможних селян і в них шлося про: «Колективізація – дуже важливий момент психологічного підходу до селянина. Враховуючи його власницьку психологію, костність, побоювання ломки сімейно-побутових умов, потрібно, щоб колективи будувались на чисто господарських умовах. Не потрібно на перший план висувати ідеологічну сторону. Вона впливе потім як логічний висновок. На першому етапі колективізація сільського господарства в Україні повинна стати в очах незаможного селянства вигідним підприємством» [34].

Таким напрямком стало впровадження в українському селі започаткований в середні червня 1921 року курс на загальну сільськогосподарську кооперацію. Згідно Постанови Раднаркому УСРР в Україні вводився декрет РНК РСФРР від 17 травня 1921 року «Про керівні вказівки органам влади щодо дрібної кустарної промисловості і кустарної сільськогосподарської промисловості» [34].

Додатково був прийнятий декрет РНК УСРР про виділення сільськогосподарської кооперації з єдиної системи споживчої кооперації, яка до того часу об'єднувала всі кооперативні товариства міста й села, здійснюючи заготівлю та збут продукції сільськогосподарської виробництва. На основі травневого декрету трудящому населенню села надавалось право створення різноманітних видів сільськогосподарських колективів як в галузі виробництва, так і в галузі постачання, обміну і реалізації продуктів своєї праці [35].

До вказаного декрету також була прийнята Постанова ВУЦВК від 19 квітня 1922 року «Про союзню мережу споживчої кооперації в Україні», на підставі якої створювалась єдина система споживчої кооперації в Україні. [35].

3.2. Земельне питання в період НЕП.

Аграрна політика комуністичної партії і радянського уряду базувалася на основних постулатах марксизму-ленінізму про соціалістичну революцію, диктатуру пролетаріату, націоналізацію землі, майна і нерухомості, ліквідацію приватної власності, розвиток соціалістичної економіки, державне планування і управління господарством, здійснення суцільної колективізації в сільському господарстві, позбавлення селян права власності на землю і вироблену ним продукцію та закріпачення селянина. Головним в комуністичній політиці було намагання відібрати у селян землю через її націоналізацію. Радянський уряд України своїм Маніфестом від 14 січня і Декларацією від 28 січня 1918 року проголосив, що всі землі поміщиків з їх живим і мертвим реманентом конфіскуються. Таким чином, всі поміщицькі господарства, які відзначалися високою культурою землеробства і рабезпечували населення країни продовольством, були розграбовані і знищені.

Але економічні, політичні та соціальні негаразди спровоковані такою політикою змусили їх запровадити НЕП, який вимагав нового підходу до земельного питання.

Формування державного фонду проводилось шляхом конфіскації «зайвих» земельних наділів якими вважалися лишки землекористування, що перевищували трудові норми обробітку землі. Так, 11 вересня 1923 р. ВУЦВК видав постанову «Про порядок вилучення земельних зайвин нетрудового користування у бувших дідичів і куркулів», під терміном «дідичі» радянське законодавство мало на увазі поміщиків [39].

Також постановою від 17 січня 1922 року «Про націоналізацію земель для цукрової промисловості України», на підставі якої під націоналізацію підпадали землі які обслуговували цукроварні [35].

Низка сільськогосподарських робіт вимагала спільних зусиль усіх землекористувачів тому нормативно-правовими актами радянської влади були створені земельні громади. Так для земельних громад, в частині порядку трудового землекористування, аренди землі, використання найманої праці став «Основний закон про трудове землекористування» затверджений Постановою ВУЦВК від 22 травня 1922 року [35].

В подальшому правове становище земельних громад було закріплене постановою ВУЦВК від 22 листопада 1922 року, про затвердження Земельного кодексу УСРР, який складався з чотирьох частин: «Про трудове землекористування», «Про міські землі», «Про державне земельне майно», «Про землеустрій та переселення». Цей нормативний документ закріпив статус земель як власність держави, яка надавала право користування нею громадянам на певних умовах, а саме право землекористування лише членам земельної громади [35].

Із зміною політичної та економічної ситуації, Земельний кодекс УСРР зазнав змін. Так, 27 червня 1927 року ВУЦВК і Раднарком УСРР прийняли постанову «Про зміну і доповнення Земельного кодексу УСРР», якою спростили порядок землекористування і землеутрою. [6,с.15].

Земельна громада що виникла у 1922 році була територіальним об'єднанням селян які мати право на користування землею. За допомогою такої організації селани регулювали земельні відносини, використання земельних угідь. На територіях сільради могло бути декілька земельних громад, або одна громада охоплювала декілька населених пунктів. Так у межах Велико-Кам'янської сільради у 1928 році, на хуторі Велика Кам'янка налічувалось дві земельні громади, в селі Томаківка Запорізької округи одинадцять громад [39,с.45].

Земельною громадою вважалось сукупність дворів селян, яка характеризувалась відокремленим землекористуванням.але вони могли користуватися угіддями інших громад, такими як ліси, пасовиська .Такі явища мали місце де не можливо було розмежувати наявні угіддя між розташованими одна біля одною громадами.

Земельний кодекс встановив мінімальний розмір громади 15 дорослих трудових селян, але максимальний розмір встановлений не був [35]. Наприклад, Городишанська громада Черкаської області налічувала 4500 дворів і мала 15600 членів. Але великі громади мали багато недоліків із-за значних територій розташування. Тому в них було багато нерозв'язаних спорів та протиріч. Згідно з практикою було встановлено ,що оптимальна кількість дворів в громаді була від 60 до 100 дворів, в залежності від регіону [39,с.45].

До земельних громад входили всі члени селянських господарств, а право голосу мали особи які досягли віку 18 років. Нових членів приймали тільки за згодою членів громади [35]. Але до прийняття нових членів земельні громади підходили обережно, так як громада повинна була наділяти землею нових членів, а вільної землі держава громаді не надавала. Так 07 лютого 1924 року члени Тимашівської земельної громади Ново-Білицької сільради Оріховського району Запорізької округи відмовили в прийому до громади мешканцям села Оріхова Олексію і Марії Гапонів, так як вільної землі не

було [35]. Якщо ж були лишки землі то Земельний кодекс дозволяв приймати нових членів без згоди громади [35].

Земельним кодексом на громаду було покладено багато обов'язків які включали в себе питання землеутрою, мелиорації, лісового господарства, землекористування, впровадження агротехнологій та вирішення питань щодо зоотехнії, переробку та збут сільськогосподарської продукції. Громада мала право встановлювати певні правила для своїх членів шляхом прийняття статутів інших норм на підставі земельного законодавства. Ті хто порушував ці норми ставали поза законом і ігнорувались з боку громади.

Прибутки громади склались від аренди майна, самообкладання членів і позик. Так на 1925-1926 роки, від аренди громадських угід та використання спільного майна громади отримали 21.9% прибутків, самообкладання принесло 60,4%, позики 10,8%, інші джерела надали 6,9% [39, с.47].

Свою владу земельна громада викнувала через загальні збори які вирішували всі питання щодо життя громади. Загальні збори вважались законними якщо на них були присутні не менше половини повноправних членів, або 2/3 дворів, для комун та артілей потрібна була присутність половини членів громади, або 2/3 повноправних членів. Загальні збори вирішували різні питання встановлені Земельним кодексом [35].

Так Глибівська земельна громада Димерського району Київської округи за 1927 рік провела 13 зібрань, які містили в собі вирішення питань оплати уповноважений по справам громади, наділенні громадян садибами і сіножатями, вибори касира, ремонт шляхів, порядок випасу худоби [39, с.48].

З поширенням адміністративних прав сільських ради, збільшенням їх апарату, передача майна та коштів земельних громад до адміністративного апарату сільрад в 1928-1929 роках, практично поставило перед знищенням земельну громаду. Постановою Президії ЦВК СРСР від 03 лютого 1930 року, в районах суцільної колективізації земельні громади були ліквідовані, а їх майно передано сільським [45].

Попри деякі переваги нової економічної політики, земельне законодавство того часу було недосконалим, У зв'язку з чим виникали ситуації при яких мало місце незаконне присвоєння земель, розорювання межових знаків, захоплення ріллі і сіножатей. Великою загрозою для нормалізації земельних відносин на селі були незаконні переділи землі, при яких угіддя постійно змінювали свого користувача. Подібна практика вела до виснаження землі, ставило під загрозу використання сівозміни, нових агрономічних методів виробутку продукції.

Свідченням недосконалості законодавства яке не могло врегулювати відношення між селянськими індивідуальними господарствами у земельній справі є велика кількість судових справ. Дані справи розглядалися радянськими судами протягом всього періоду нової економічної політики, що вказує на проблеми пов'язані із землекористуванням в Україні.

3.3. Нова податкова політика на селі.

Формування податкової системи періоду НЕН, має кілька відправних дат. З журналів та газетах згадувалося 26 лютого 1921 р., тобто ухвалення «Положення про промисловий податок». Зокрема, С. Арсон, який представляв фінансові органи, вважав 26 липня 1921 р. початком становлення нової податкової системи, яке тривало до червня 1923 р. «Податкові працівники, а разом з ними і радянська громадськість, – наголошувалося на сторінках фахового видання, – день 26 липня 1926 року повинні відзначати як день п'ятирічного ювілею нашої податкової системи» [18].

Законодавче впровадження прямого оподаткування новоявлених підприємців у формі промислового податку сталося 26 липня, але одночасно з ним відбулося відродження грошового податку. Висновки про «радянське податкове законодавство», про «загальносоюзні законодавчі органи», які з'явилися тоді доккола 26 липня, стосувалися нормативних актів Всеросійського ЦВК та Раднаркому РСФРР, які опосередковано

впроваджувалися в УСРР, але через відповідну нормативну процедуру. Можна погодитись, що 26 липня стало «початковим етапом діючої податкової системи», новизна якої полягала у впровадженні прямого оподаткування, прямих і непрямих податків, переході від натуральної (продподаток) до грошової форми стягнення.

Закон від 26 липня 1921 р. мав «загальнофедеративне» застосування, але існували політичні та нормативно-правові передумови, навіть «самостійницькі тенденції» у галузі податків [22].

Встановлення натурального продовольчого податку, що мав менший розмір і був фіксований проти продрозкладки, вказувало на відмову більшовиків від формування державного продовольчого фонду реквізиційним шляхом, а при оподаткуванні селянства державою почав здійснюватися диференційований вибірковий підхід з урахуванням стану селянських сімей.

Податкова політика держава базувалась на низці нормативно-правових документів. X з'їзд РКП(б) своїми рішеннями дав можливість суттєво змінити відносини між радянською державою та селянами [44].

15 березня 1921 року, було затверджено резолюцію ЦК РКП(б) «Про заміну розкладки натуральним податком», що відкривала перед селянами перспективу господарчого освоєння одержаних після розорення поміщицьких маєтків, земель» [34].

В свою чергу, 27 березня 1921 року, ВУЦВК приймає постанову «Про заміну продрозкладки податком», якій було встановлено відсотковий податок стосовно виробленої продукції, крім того враховувалось економічний стан селянського господарства та кількість його членів [34].

На підставі вказаної вище постанови були прийняті постанови ВУЦВК від 21 травня 1921 року «О натуральном налоге на хлеб, картофель и масляничные семена», згідно якої встановлювались загальні розміри продподатку, порівнюючи їз з розмірами продрозкладки на 1920 рік [34]. Треба відмітити, що незважаючи на важке становище в сільському

господарстві загальний розмір продподатку на 1921 рік бів більший на 1 млн.,пудів, чим розмір продрозкладки на 1920 рік, а саме 117 000 000 пудів і 116 000 000 пудів відповідно [34]. Але в цій постанові був встановлений диференційний підхід до стягнення податку в залежності від економічного стані селянського господарства, та розміру його врожаю [34].

Додаткові постанови від 24.06.1921 року, стосовно певних видів сільськогосподарської продукції : «О натуральном налоге на продукты пчеловодства»; «О натуральном налоге на сено»; «О натуральном налоге на фрукты»; «О натуральном налоге на молочные продукты»; «О натуральном налоге на яйца»; «О натуральном налоге на продукты огородничества и бахчеводства» [34].

В своїй доповіді на засіданні РНК УРСР (11 жовтня 1922 р.), Т. Кіндратьєв зазначав «Про систему єдиного сільськогосподарського натурального податку». «Податок повинен якомога щільніше стимулювати розвиток виробничих сил народного і, особливо, сільського господарства, по можливості підтримувати вільногосподарчу ініціативу населення, а також стимулювати найбільш прогресивні і цінні галузі і типи господарства» [23].

Про гнучку політику більшовиків щодо оподаткування свідчить постанова ВУЦВК від 07 вересня 1921 року «О порядке освобождения от уплаты натуральных налогов на продовольственные продукты сено и сырье», в якій зазначені особи, що можуть звільнитися повністю або частково від податку, порядок звільнення та установи які уповноважені приймати відповідні рішення. Крім того були вказані обставини непереробної сили такі як : пожежа, стихіні лиха «.....уничтожение посевов градобитием, вредителями, засухой», епідемії та епізоотії, на підставі який селянин мав право на звільнення від податку [35].

Також постановою ВУЦВК, від 30 січня 1922 року, «О крестьянах голодающих губерний, арестованных за невыполнение продналога», були звільнені селяни які не змогли виконати продподаток, а недоїмки були

скасовані. За ґратами залишили тільки ті які злісно ухилялись від виконання продподатку [35].

Як вже було зазначено, нова економічна програма відзначилась диференційованістю у підходах до різних категорій селянства. Така політика повинна була не тільки підтримати незаможне селянство, а і повернути довіру певної частини селян до радянської влади. Так низка постанов ВУЦВК встановила порядок переведення господарств які на підставі неврожаю чи стихійного лиха не можуть сплатити продподаток в категорію недоїмкових з правом зменшення розміру податків. Наприклад постанови: від 21 квітня 1922 року «Про зняття і полегшення податкового тягару з найбіднішого селянства»; від 08 березня 1922 року,»Про додаткові пільги недоїмкуватих господарств» [35]. А на підставі постанови від 20 травня 1922 року «Об отмене налога на продукты пчеловодства» взагалі було відмінено податок, а недоїмки списані [35]. Газета «Радянський статистик», від 10 квітня 1924 року, розмістила статтю « Заборона примусового збору с.-г. податку», в якій вказується на прийняття владною рішення про заборону примусового збору продподатку з селянських господарств вдів, красноармійців, бідняків, інвалідів, потерпілих від стихійного лиха, а недоїмки списувати. Також вказується на встановлення трьох категорій недоїмщиків ,перша з яких не підпадає під примусове вилучення продподатку [30]. В цьому ж номері розміщена замітка про порядок збору торгового мита і заборону збору мита з селян які торгують власно вирощеною сільськогосподарською продукцією [30].

З 01 жовтня 1922 року було введено подоходно- майновий податок. Цей податок мали сплачувати особи не зайняті у виробничому процесі. Ті хто мав дохід від торгівлі за півроку 120 крб.,(грошима на 1923 р) повинні були платити одну долю, хто ж мав 20 000 повинен був платити 240 частин [42].

Але подібний підхід мав і негативний вплив на суспільні відносини на селі. Характер цих відносин охарактеризував І. Берхін. Своїм тягарем

продподаток лягав на куркульську заможну частину села. Біднота від податку звільнялась. Середняк сплачував помірний податок»[24].

Натуральний податок був єдиним надійним джерелом, з якого держава могла діставати реальні цінності, і тому їй тяжко було утриматися, щоб не вичерпати цього джерела до дна. А при недосконалості методів оцінки це вичерпування проводилося дуже нерівномірно і тим самим знесилювало той стимул поширення продуктивності господарства, який радянська влада бажала оживити податковою реформою.

Крім того, неналагодженість і неготовність матеріальної бази державних органів призводили до псування продуктів через непристосованість й обмежену кількість відповідних приміщень; зібрані продукти витрачалися непродуктивно і розкрадалися. Водночас обсяг стягнення податку був надто високим – до 40% від усієї суми зібраного податку (у колишній Росії, наприклад, сума стягнення поземельного та інших простих податків не перевищувала 7%). Натуральний податок до того ж підтримував натуральну (бартерну) систему відносин в економіці. Випускаючи мільярди паперових грошей, держава таким чином сама сприяла їх знеціненню, відмовляючись брати їх у податкову чи іншого роду сплати [22].

Крім продподатку мали місце і інші види оподаткування на сільськогосподарські продукти харчування, наприклад акцизний збір, трудовий та гужевий податки. Акциз на цукор на 1928 рік, складав 24 руб. 40 коп. зі 100 кг. Цей податок стягувався централізовано, тобто вираховувався з окремих цукроварень, а виплачувався Цукротрестом, центр якого знаходився у Москві. Але за малочисельності цукроварень в Україні, занепад галузі під час революційних подій і воєнного комунізму, даний податок не приносив великих доходів [23].

Невиконання певних податків та повинностей тягло за собою створення інституту відповідальних осіб, які несли тягар податків та повинностей за неплатника.

Наприклад, згідно постанови РНК України, від 13 лютого 1922 року призначались відповідальні особи які повинні були нести повинності за неплатника. Були встановлені і обставини при яких особа звільнялась від податку, а саме хвороба, відсутність дома при виконання державних справ. Ухилення від оподаткування каралось збільшенням розміру податку, штрафом чи арештом [35].

Збирання продподатку мало велике значення ля держави, тому злісні неплатники також піддавалися різним засобам впливу, як судового так і адміністративного. Так згідно з постановами ВУЦВК від 21 квітня 1922 року « Про зняття і полегшення податкового тягару з найбільшого селянства» та від 08 березня 1922 року «Про додаткові пільги недоїмкуватих господарств» особи не не виплату недоїмок несли особисту чи майнову відповідальність адміністративним та судовим порядком [35].

Бажання вчасно виконати збирання продподатку з боку місцевої влади та уповноважених органів нерідко приводили до зловживать та перегибів на місцях, без урахування місцевих особливостей ведення сільського господарства. Так одному з номерів « Селянської газети» від 08.01.1925 року зазначено: «Місцеві органи влади вимагають аби селяни платили сільськогосподарський податок разом, що не завжди буває по силі селянству» [98]. В газеті «Селянська правда» м.Харків, від 25.04.1923 року, опубліковано доповідь тов.Сокольникова в якій зазначено: «Єдиний суспільно-господарський податок цей поділ усуне і припинить самовільне волосне оподаткування» [74].

Вже в 1924-1925 роках було введено суспільно-господарський податок, який позитивно вплинув на уніфікацію податкової системи та на збори податків. Так в газеті «Радянський статистик» від 20 січня 1925 року, наголошується про виконання податкових зборів в УСРР, та відмічаються «...Поділля і Одещина як передовики, а Київщина забрала найменше податків» [99].

Але попри всі негаразди і нова економічна політика все ж таки дала можливість відновлення капіталістичних відносин і покращення економіки країни.

Більшовики, заради збереження влади та стабілізації соціально-політичної ситуації в країні тимчасово відмовились своїх ідеологічних орієнтирів і втручання в економіку. Але використовуючи партійний апарат, незаможне селянство, законодавчу базу, силові структури могли впливати на розвиток економічних і суспільних відносин за доби НЕП.

3.4. Впровадження кооперативних і колективних форм господарювання, та використання найманої праці.

Невдача організації колективної праці шляхом створення комун, привела до перегляду з боку більшовиків способів заохочення селян до колективізації. Радянська влада висловлюючи гасла про захист інтересів самих селян, якомога переконливіше намагались довести, що колективне господарство економічно ефективніше, ніж індивідуальне. В цілому питома вага колгоспів у селянському землекористуванні не перевищувала 2 – 3%. [25,с.60]

Нова економічна політика внесла нові форми колективного господарювання такі як комуні, артїлі, теози, які створювались на землях державного резервного фонду і належали до типу селянської кооперації.

Декретом ВУЦВК «Про права, пільги і переваги, надані незаможному селянству, яке організується в сільськогосподарські колективи (комуні, артїлі, товариства) для громадського обробітку землі», що був прийнятий 9 серпня 1922 року: «Робітничо–селянська держава всемірно допомагає сільськогосподарській кооперації, що об'єднує закупівельні та збутові операції селян і окремі прибуткові виробництва. Необхідно робити таку ж серйозну і енергійну підтримку ініціативи незаможних, що об'єднують свою основну сільськогосподарську продукцію. Знову підтвердити величезне господарське значення колективних господарств в справі узагальнення

сільського господарства і надзвичайне політичне значення цих об'єднань незаможного селянства, що є підпорою Радянської влади наперед фактом куркульства, що в господарському відношенні міцнішає» [35].

Подальший розвиток цих документів мав своє продовження в «Організаційних принципах будівництва сільськогосподарської кооперації», викладених у декреті ВЦВК і Ради Народних Комісарів від 16 серпня 1921 року: «Кооперація мусить стати вирішальним чинником організації умінь і енергії селянства на шляху боротьби не тільки з економічними, але й політичними труднощами» [34].

Надалі згідно постанови ВУЦВК від 29 листопада 1922 року «Про умови входження сільських господарчих колективів (комун, артілів і товариств громадської обробки землі) в кооперативні сільськогосподарські спілки «такі сільськогосподарські колективи прирівнювались до кооперативних об'єднань сільськогосподарської кооперації прирівненої до кооперативних організацій першої ступені, а також мали першочергове право на отримання кредитів [35].

Згідно плану роботи губкомів партії, схваленому на засіданні організаційно-інструкторського відділу ЦК КП(б)У (14 жовтня 1921 р.), пропонувалося «... розпочати кампанію по оволодінню комуністами і членами комнезамів низовими, сільськими й волосними осередками кооперацій, партійними осередками приймати рішення про обов'язковість вступу комуністів до кооперативів, ознайомити широкі маси із завданням кооперації та її організаційним будівництвом» [34]

Реалізація програми колективізації села відбувалась по кількох напрямках: у фінансовій сфері – за допомогою кредитування виключно бідняцьких та середняцьких господарств; у технічній сфері – збільшення кількості тракторів та інших складних сільськогосподарських машин у колективному, колгоспному користуванні; у сфері торгівлі – надання

бідняцьким господарствам переваг при купівлі та продажі; у податковій сфері – зменшення податку з їх господарств.

На пленумі ЦК РКП від 10 жовтня 1925 року були ухвалені рішення про втягнення бідности в сільську кооперацію та колгоспи, шляхом пільгової кредитної державної політики, надання сільськогосподарських машин за пільговими цінами, через організацію найпростіших колективних господарств у вигляді артілей, машинних товариств, товариств по сукупній обробці землі [97].

В газеті «Радянський степ», йдеться мова про організацію машинно-тракторного товариства в с.Зелений Луг Веселівського району. Де незаможні селяни в кооперації з середняками стали колективно обробляти землю в 75 десятин, отриману з державного фонду. Від реалізації отриманого врожаю товариство придбало трактор «Фордзон», розширило за рахунок оренди посівні площі, ввело трьохпільну сівозміну [68].

В замітці газети «Селянська правда» м.Харків, зазначено що в Пирятинському повіті ще у 20-х роках було створено 1-шу культурну сільськогосподарську комуну, яка працює і розвивається. За період існування комунна поповнилась новими членами і на 1922 рік в ній налічувалось 115 чоловік, з яких 75 працюючих. Комуна повністю забезпечена реманентом, тяглом, майстернями та іншим майном. Також комуна самостійно улаштувала дитсадок, школу та електричне освітлення [1].

Успіхи нової економічної політики давали свої результати. Так кореспондент газети «Сільсько–господарський пролетар» В.Тетеря, засвідчуючи результативність НЕП на селі, писав: «Селянство отримало змогу продавати лишки своїх продуктів, промисловість переведена на госпрозрахунок, при якому вона робить на ринок і з нього одержує собі все потрібне для виробництва. Заробітна платня з натуральної переходить до грошової. Сільське господарство вже перестає бути натуральним – починає працювати на ринок та купувати на ньому все потрібне і, як кажуть, поступово переходить у товарове» [89].

Незважаючи на існування досить значної кількості незаможних господарств, добровільна колективізація була в тому вигляді як її бачили більшовики була нездійснена. В подальшому здобутки нової економічної політики показали, що селяни, відчувши переваги ринкових відносин психологічно, культурно не були готові і не прагнули організовуватися в колгоспи ставши продетарями.

Не бажаючи нової конфронтації з селянством влада починає активно впроваджувати кооперацію, як перехідний етап до комунізації села. Постановою Раднаркому УСРР в Україні вводився декрет РНК РСФРР від 17 травня 1921 року «Про керівні вказівки органам влади щодо дрібної кустарної промисловості і кустарної сільськогосподарської промисловості» [34]. В той же час було прийнято декрет РНК УСРР про виділення сільськогосподарської кооперації з єдиної системи споживчої кооперації, яка до того часу об'єднувала всі кооперативні товариства міста й села і здійснювала заготівлю та збут сільськогосподарської продукції. Селяни тепер могли створювати різноманітні види сільськогосподарських колективів як в галузі виробництва, так і в галузі постачання, обміну і реалізації продуктів своєї праці [34].

Подальший розвиток цих документів знайшов своє відображення в «Організаційних принципах будівництва сільськогосподарської кооперації», викладених у декреті ВЦВК і Ради Народних Комісарів від 16 серпня 1921 року, де зазначалось: «Кооперація мусить стати вирішальним чинником організації умінь і енергії селянства на шляху боротьби не тільки з економічними, але й політичними труднощами» [44].

Наступним важливим кроком на шляху денаціоналізації кооперативних підприємств стала постанова ВУЦВК від 15 лютого 1922 р. «Про дрібну й кустарну промисловість». Оскільки держава не могла у той час задовольнити споживчі потреби населення, зокрема сільського, у промислових товарах, було вирішено всі промислові підприємства з кількістю робітників більше 5

чоловік із механічним двигуном або більше 10 чоловік без механічного двигуна передати їх власникам – приватним особам чи кооперації [35].

Постанова РНК УСРР від 5 грудня 1922 р. «Про повернення споживчим кооперативним організаціям націоналізованих будівель» мала на меті зробити ще один «жест доброї волі» на адресу споживчої кооперації з боку держави [35].

Однак відновлення сільськогосподарської кооперації було можливе лише при активній самодіяльності населення, всебічній державній підтримці маси індивідуальних селянських господарств.

В інтересах зміцнення і відродження сільського господарства Президія ВУЦВК ухвалила постанову «Про відбудові та зміцнення сільського господарства на Україні» від 19 квітня 1922 року, на підставі якої було створено «Товариство з відбудови та зміцнення сільського господарства в Україні («Село –Допомога»)». Даному товариству держава виділяла кошти й матеріальні засоби з метою забезпечення селян на пільгових умовах посівним матеріалом, робочою худобою, реманентом [35].

Протягом 1921–1922 років в Україні понад 85% дореволюційних селянських кредитних товариств перереєстрували свої структури і розпочали активну господарську роботу. Так у сфері сільськогосподарського кредитування діяли Укрсельбанк, Губсельбанк і сільськогосподарські кредитні товариства, останніх на 1925 рік діяло 1231 товариство. Загальний баланс на 1925 рік в Укрсельбанку складав 50996 крб, Губсельбанку -51309 крб. [80].

Так 15 грудня 1921 року був утворений Губсельсоюз, який об'єднав сільську кооперацію по всій Київщині [81]. З 18 до 25 березня 1922 року при проведенні Першого Всеукраїнського з'їзду уповноважених сільськогосподарської кооперації було прийнято статут Всеукраїнської спілки сільськогосподарських кооперативних товариств – «Сільський господар» [25,с.45].

Крім великих товариств в сільському господарстві працювали невеликі товариства, наприклад Пирятинська райспілька та Прилунська на Полтавщині. Важливим завданням усіх товариств було надання необхідної допомоги населенню з машинопостачання та розширення можливостей кредитування з метою покращення рівня виробничого забезпечення [81].

Сільськогосподарські кооперативні товариства мали статус юридичних осіб, могли реалізовувати та обмінювати продукти сільського господарства, мали право придбання необхідного їм реманенту, матеріалів, відкривати заводи, майстерні, вступати в договірні відносини, предсталвити свої інтерси в судових органах.

Однак хлібозаготівельна діяльність кооперація, збут промислової продукції віжбувався в умовах кризи збуту. Промислове виробництво розвивалось слабо і не могло наситити ринок необхідною кількістю товарів, що приводило до здорожання, в той же час ціни на хліб падали. Рішенням цієї проблеми була кредитна політика держави, яка підтримувала довгостроковими кредитами незаможне селянство.

Для машинопостачання села у 1922-1923 роках було створено кооперативне товариство «Село-Техніці», яке мало багато філій і давало можливості селянам отримувати запасні частини до наявних сільськогосподарських машин [15].

У 1923-1924 році сільськогосподарська кооперація у продажі сільськогосподарських машин мала питому вагу в 19,2 %, а реалізовано реманенту на 2,5 млн., крб.

Станом на 01.07.1924 рік, «Сільський Господар» нараховував об'єднував навколо себе: 4651 універсальне сільськогосподарське кредитове товариство; 519 фахових товариств, в яких налічувалось 506,694 членів; сільськогосподарських колективів 5054 в яких налічується 74582 членів. Взагалі на вказаний період вся сільськогосподарська кооперація налічувала 590 000 господарств, що складало 12% від усіх сільськогосподарських господарств України [52,с.30].

Кожен рік частка сільськогосподарської кооперації в постачанні селянському господарству необхідних йому знарядь праці, товарів та матеріалів виробничого призначення з року в рік зростала. Незважаючи на те, що сільськогосподарська кооперація не була, як система, основною машино-торгівельною організацією, а вся робота з машинопостачання сільського господарства проводилась Укртрестсільмашем через свої бази, у 1925 р. сільськогосподарські товариства реалізували 50 % машин, проданих Укртрестсільмашем [52].

Цьому сприяло широке охоплення селянського населення кооперативною мережею. Станом на 1 квітня 1926 р. до системи сільськогосподарської кооперації було втягнуто 1 497 000 селянських господарств, що становило 30 % усіх селянських господарств [52,с.31].

Як відбувався процес зосередження машино-постачання у руках сільськогосподарської кооперації, демонструє наступна таблиця [52,с.31].

Таблиця 1

Зростання обігів за системою сільськогосподарської кооперації у 1923-1928 рр. рік	Обіги «Сільського господаря» з машинопостачання		Обіги союзів		Обіги товариств		Загальний продаж на Україні (в тис. крб)
	тис. крб	% до продажу по Україні	тис. крб	% до продажу по Україні	тис. крб		% до продажу по Україні
1923-24	2 759	39,4	3 579	51,1	2 056	29,3	7 000
1924-25	1 476	9,9	3 603	22,5	7 788	48,6	16 000
1925-26	4 677	16,7	7 833	20,5	17 457	62,3	28 000
1926-27	14 614	33,9	16 000	37,2	34 000	80,0	43 000
1927-28	27 018	50,0	2 880	60,0	40 800	85,0	48 000

Початок 1927 року показав, що загальна кількість сільськогосподарських кооперативних товариств в Україні різного профілю, складає близько 11 000 одиниць.

За 5 місяців 1928 господарського року «Сільський господар» для здійснення весняної посівної кампанії надіслав на місця сезонних машин на 3,5 млн крб, із них плугів – 35 тис. шт., культиваторів – 11,7 тис. шт., букерів

– 4,6 тис шт., борін – 41 тис шт., сівалок – 6,8 тис шт. За березень ще планувалося надіслати 10 тис. плугів, 3 тис. культиваторів, 1,7 тис. букерів, 12,5 тис. борін та 250 сівалок. Для порівняння за цей самий період Укртрестсільмаш повинен був поставити 12 тис. борін та 2,5 тис. Сівалок [52,с.30].

На кінець 1928 рік кооперація охопила 82,5% селянських господарств України. Крім спеціалізованих та кредитних, існували універсальні кооперативні товариства. Серед членів сільськогосподарських кооперативів незаможні селяни становили 43 %, середняки – 48 %, заможні – 9%. Незаможні господарства становили більшість серед членів сільськогосподарських товариств і їх частка весь час збільшувалась. Цьому сприяла активна державна політика в галузі сільськогосподарського безпроцентного кредитування. Так у 1926–1927 роках сума спеціальних кредитів становила: на землевпорядження – 1,4 млн., на боротьбу з посухою – 3 млн., на переселення – 2 млн., в фонд кооперації бідноти – 5,1 млн., пільгового кредиту по лінії сільськогосподарської кооперації – 3,7 млн., з якого авансувалась виплата вступних та пайових внесків. [25,с.58]

16 березня 1927 року, ЦВК та РНК СРСР прийняли постанову «Про колективні господарства», яка мала направленість на розвиток товариств сільського обробітку землі, машинно-тракторні станції, підвищення їх ефективності й товарності. А 21 вересня 1927 року ВУЦВК і РНК УСРР ухвалили постанову про організаційно-господарське зміцнення колгоспів, якою заснували Всеукраїнську спілку сільськогосподарських колективів, а 25 листопада 1927 року затвердили статут спілки [44].

Надання землі одноосібним селянським господарствам зрівняло соціальне розшарування на селі, але значна їх кількість продовжувала потерпати від малоземелля. Наприклад приблизно 60% господарств обробляли землю площами менше 3 десятин, тобто були незаможними. Великою проблемою було забезпечення селянських господарств робочою

худобою та сільськогосподарським реманентом. Понад 40% господарств не мали худоби і понад 30% – реманенту [57,с.15].

Приблизно 5 млн., селян або 22,5% від їх загальної чисельності не могли забезпечити собі прожитковий мінімум, так як мали недостатньо землі та матеріальних засобів виробництва [57,с.22].

Тике положення змушувало селян йти на пошуки додаткових іншого заробітку поза межами власного господарства, шляхом продажі своєї робочої сили. Але надлишок робочої сили, надавав можливості знайти роботу приблизно 1 млн. чоловік.

Перехід до господарювання в умовах нової економічної політики потяг викликали підприємницьку діяльність серед селянства, що потребувало збільшення посівних площ, удосконалення агрокультури. Збільшився попит на робочу силу у одноосібних селянських господарствах. Доповнювали попит і незаможні селяни які прагнули зберегти власне господарство. Внаслідок чого з'явилися два види попиту найм вимушений та найм підприємницький.

Якщо перший виник за відсутності необхідної кількості робітників у господарстві, другий – збільшення товарного виробництва.

В огляду на кількість незаможних та заможних селянських господарств домінував найм непідприємницький: у 60% випадків доповнював потреби у робочій силі, а в 40% робоча сила була потрібна для збільшення прибутку[57,с.67].

02 грудня 1922 року, постановою ВУЦВК «О введеение в действие Кодекса законов о труде», радянська влада юридично закріпила трудові відносини в Україні [35]. Характерним чинником данного кодексу було те, що держава ставала посередником між робітником і роботодавцем.

Селяни отримали дозвіл наймати робочу силу лише на підставі постанови ВУЦВК від 27 травня 1922 року «Про затвердження основного закону про землекористування» але лише у формі допоміжної праці у трудових селянських господарствах, тобто за умови, що всі наявні

працездатні члени господарства працюють нарівні з найманими робітниками [35].

У підприємницьких індивідуальних господарствах та у радгоспах найм регулювався нормами кодексу законів про працю (КЗпП).

Кодекс законів про праці фактично однобоко регулював норми трудових відносин, так як були невизначені умов найму, прав наймачів та наймитів, питання з наймом трудової сили в сільському господарстві не регулювались. Тому 18 квітня 1925 р. РНК СРСР прийняла „Тимчасові правила про умови застосування підсобної найманої праці в селянських господарствах трудового типу», які до кінця НЕП стали головним законом про застосування найманої праці на селі. Трудове законодавство доби НЕП захищало інтереси найманої робочої сили, так як радянська влада опиралась на трудящі маси. Загалом положення того часу як: найм здійснювався на добровільних засадах, встановлювався 8–годинний робочий день, надавалося право на один вихідний день у тиждень та у свята, на відпустку, медичне забезпечення та страхування з боку наймача перекликаються і з сьогоденням.

До підприємницьких господарств продовжували вживатися норми КЗпП, що, зумовило постійне намагання заможного селянства порушувати законодавство.

Більшість наймитів працювала у середняцьких господарствах – 65,4%, заможні господарства наймали 19,4% наймитів, а бідняцькі – 15,2%. Як правило, одноосібні селянські господарства наймали не більше одного робітника. Виділялися лише заможні промислові господарства, 25% з яких наймали 2 робітників, 15% – трьох і 10% – чотирьох [57].

Наймитами були різні верстви населення. Це були сільськогосподарські пролетарі, практично позбавлених господарств, малоземельні селяни та селянська біднота, частково зустрічались і члени заможних селянських господарств. Наймицтво було прерогативою в більшості незаможного сільського населення.

За місцем проживання наймитство поділялося на місцевих та прийшлих. У період НЕП більшість наймитів працювали у своєму селі або в межах своєї округи (76%). Прийшлих багато працювало в період жнив [72, с.32].

Сімейні наймити склали більшість, нід одинаки, таких було лише 26 % від загальної кількості. За національністю українці переважили їх було 74,5%, росіяни – 16,4%, євреї – 2,9% та 6,2% склали інші національності [72].

Крім одноосібних селянських господарств, праця найманих сільськогосподарських робітників широко використовувалася державними сільськогосподарськими підприємствами – радгоспами. Максимуму чисельність робітників радгоспів досягла у 1927 р. – 341,2 тис. чол. Більшість зазначеної кількості робітників (80%) наймалася радгоспами Цукротресту. [57].

Кадри радгоспів включали три групи робітників: постійних, сезонних та поденних. Службовці склали окрему категорію працівників, це були управліючі радгоспами, спеціалісти, рахівники та ін. Більшість робіт виконувався поденниками, які склали до 76% працюючих. Сезонних робітників налічувалося 12%, постійних – приблизно 8%. Частка службовців була незначною [95, с.67].

Радгоспи мали обмежену кількість робітників до 100 чоловік, лише радгоспи Цукротресту, мали понад 200 чоловік [57].

Статеві–віковий склад робітників радгоспів характеризувався перевагою дорослих, серед яких більше половини становили жінки. Дорослі становили 95% усіх радгоспників, серед яких налічувалося 39,2% чоловіків та 60,8% жінок. В радгоспах контролювали трудове законодавство, тому праця дітей практично не використовувалась. Стосовно найму жінок, то великий відсоток був обумовлений певними сільськогосподарськими роботами які вважалися суто жіночими: на польових роботах (перш за все при політні технічних культур), у скотарстві (догляд за птицею, свинями,

доїння корів), у процесах прибирання приміщень та приготування харчування для робітників [31,с.45].

У радгоспах працювали матеріально гірше забезпечені у порівнянні з наймитами одноосібних селянських господарств верстви селянства. Робота за наймом була для них основним заняттям.

Стабілізація економіки і утвердження радянської влади дало можливість почати заборону застосування одноосібними селянськими господарствами найманої праці, такі рішення були прийняті на XV з'їзді ВКП(б) (грудень 1927 р.). В подальшому, застосовуючи термін «куркульські господарства», за період 1928–1929 років, заможні селянські господарства зобов'язували користуватися при наймі робочої сили нормами КЗпП. Разом із цим було посилено на них тиск з боку органів влади та інспекції праці. Це приводило до скорочування виробництва та занедбання господарств [44].

Фактично застосування найманої праці було заборонено 30 січня 1930 р. постановою Політбюро ЦК ВКП(б) «Про заходи по ліквідації куркульських господарств у районах суцільної колективізації» [45].

3.5. Механізація сільського господарства

Утворення колективних форм господарювання, введення ринкових відносин на селі в період НЕП давало можливість селянським господарствам збільшувати посівні площі. Без застосування реманенту, тяглової сили осилити об'єми наявних земель було важко. Крім того радянська влада стимулювала колективні господарства на введення механізації сільськогосподарського виробництва регулюючи певні відносини в правовому полі.

Для нової влади забезпечення сільського господарства машин було не таким важким питанням то, то розвиток тракторобудування з перших років існування нової радянської влади став предметом ретельного вивчення й контролю, пошуку методом проб і помилок. Так як для реалізації програм по виробництву тракторів необхідні були фінанси, проекти, матеріали

будівництво спеціалізованих потужних тракторобудівних заводів, власний споживчий ринок, держава будучи зацікавленою в тракторизації сільського господарства більшовики прийняли низку організаційних рішень. Так стали підтримувати по можливості ініціативу з місць по організації виробництва тракторів (заводи Маміна й Унгера, Обухівський машинобудівний завод у Петербурзі, Коломенський машинобудівний завод). Стали проводити політику на централізовану закупівлю тракторів за кордоном, як правило, найбільш дешеві трактори Форда. Проводили облік тракторного парку з метою його раціонального використання. Для централізованої обробки землі створювались тракторні станції. Організовувались навчальні установи по підготовці кваліфікованих робітничих і інженерних. Створювали науково-дослідні й проектні інститути (НАМІ в Москві, експериментальної агрономії в Петербурзі). На підставі отриманої документації організовувалось виробництво іноземних моделей тракторів на радянських заводах без придбання ліцензій, закупівлі технологій і ін. (гусеничні трактори типу «Холт», п'ятитонної й десятитонної модифікації на Обухівському заводі в Петрограді, колісний трактор «Фордзон-Путиловець» на Кіровському заводі в Петрограді, гусеничний трактор типу «Ганомат» у Харкові на Державному паровозобудівному заводі ім. Комінтерну). Проводились виставки Всесоюзного і Республіканських рівнів сільськогосподарської техніки з показом на них тракторів. Так, наприклад, у Москві в 1923 р. була проведена перша Всесоюзна виставка, на якій були представлено 72 моделі тракторів, виготовлених різними підприємствами й ентузіастами тракторобудування. На націоналізованих заводах організувалось розміщення державного замовлення на виробництво запчастин до іноземних і вітчизняних тракторів [49,с.8].

Україна зіграла видатну роль у створенні радянського тракторобудування, у підготовці інженерно-технічних кадрів, які зуміли в 30-40 роках минулого століття дуже швидко й досить якісно побудувати перші три тракторобудівні заводи-гіганти на випуск порядку 50 тисяч тракторів у

рік на кожному з них. В архівному документі 55 поміщений витяг із протоколу №2/205 Засідання Української Економічної Ради Укрдержплану від 24.01.1924 року, де слухали доповідь Матеріхіна «Про стан тракторобудування й тракторовикористання на Україні». У висновку серед іншого записали: «Вважати правильним і доцільним розвиток виробництва тракторів гусеничного типу ВД-50 кінських сил, по перевазі військового типу, що працюють на гасі, і тракторів «Запорожець» 12-16 кінських сил сільськогосподарського типу, що працюють на нафті...» [49,с.9-10].

Таким чином, був високо оцінений внесок українських розроблювачів, які по суті, самостійно створили й почали випускати як колісні, так і гусеничні трактори, здатні ефективно працювати на такій самій енергоємності й трудомісткості сільгоспоперації, як оранка. Трактор «Запорожець» по своїх технічних характеристиках забезпечував високоефективну роботу в малих і середніх за розмірами сільськогосподарських об'єднаннях, де він перевершував по економічності знаменитий «Фордзон-Путиловець», а «Комунар», як показали випробування прототипу й перших зразків, міг успішно працювати на великих ділянках, у тому числі на перелогових і цілинних землях, що для колісних тракторів тих років було недоступно. [49,с.10].

Потреба в сільськогосподарських машинах була значна, так як дуже мала частка господарств обробляла земля застосовуючи машини. Так в Артемівській окрузі тільки 29 % всіх господарств мають свій реманет, 37% не мають, а 31% користується орендованим [69].

Постачання та продаж техніки селянам, держава проводила як через кооперацію так і через торгівлю. Так утворивши 19 квітня 1922 року, Товариство з відбудови та зміцнення сільського господарства в Україні («Село –Допомога») держава наділила цей орган грощима та правом постачання реманенту та техніки на село [34].

Постановою ВУЦВК від 25 січня 1925 року «Про купівлю-продаж на роздріб із розрочення виплати сільсько-господарських машин і знаряддя,

набуваних селянами», було упорядковано порядок отримання позик на придбання членами колективних сільськогосподарських господарств техніки та знаряд із розроченням платежу [36].

Реалізія даної постанови відображалась в наданні позик селянам, так Миколаївський відділ Українського машинного тресту давав машини селянам в довгострокову позику [58].

Укрсельбанком було поставлено трактори американського виробництва «Фордзон» 3070 шт, а також продано українських тракторів «Запорожець» – 120 шт.[80].

Такі дії влади були викликані бажанням надати можливість колективним господарствам показати переваги над одноосібними селянськими дворами, а також необхідністю забезпечення селян технікою. Забезпечення попиту на таку продукцію велось двома напрямками, це закупівля техніки за кордоном і власне виробництво. Так держава в квітні 1924 року планувала закупити за кордоном 200 сіножаток, 250 культивіторів, 300 дволемішних плугів, 100 дискових сіялок, 3000 шт., австрійських кос, Саковські плуги та жатки [75].

В липні 1925 року вже било закуплено 1000 штук тракторів. З них в липні вже прибуло 420 з 450 штук, з яких було передано 50 шт., Укргоспрантресту, 370 розподілили між Губсельбанками. У серпні планувалась дуга партія в кількості 550 штук, які вирішили передати: Донеччині–150 тракторів; Катеринославщині та Одещині по 75 шт.,Харківщині -70 шт., Полтавщині– 50 шт.,Київщині–30шт., Поділля– 20шт., Волині–10 ш., Чернігівщині 5 шт., АМСРР–15 шт, 50 тракторів було залишено в Укрсельбанку про запас [2].

Про розподіл тракторів серед колгоспів, сільськогосподарськими комунами та окремими господарями в Запорізькій окрузі, та надання Катеринославській губернії 120 тракторів «Фордзон», повідомляє «Селянська газета» [79].

Радянська влада намагалась почати випуск тракторів на своїх заводах.

На Харківському паротягівельному заводі ім. «Комінтерну» вироблялись трактори для сільського господарства. Так в період з 01 червня по жовтень 1924 року було вироблено 21 трактор і реалізовано 8 тракторів [16]. На заводі «Більшовик» у Ленінграді, було сконструйовано трактор на 25-30 кінських сил під трохлемішний плуг [90].

Згідно статистичних даних, відмічається тенденція зменшення реманенту, збільшення його строку використання та кількість ораної землі на одиниці реманенту на 1925 рік порівняно з 1910 роком. Так в 1910 році на одиницю реманенту припадало 6.0 десятин, а вже в 1925 році – 6.5 десятин. На 1910 рік на 100 господарств припадало: жаток 10,7; молотарок -2.8; віялок-19.5. А вже в 1925 році, по 4;1.2;7.3 відповідно. Таке положення обумовлювалось високою ціною на реманет, недостатньою кількістю грошей у селян та слабкою кредитною політикою держави [78].

З метою подолання такого становища влада надавала додаткові позики на закупівлю сільськогосподарських машин. Так у липні 1925 року потреба селян в машинах збільшилась на 3 800 000 кбр.. З цією метою, на забезпечення потреб селян держава виділила 2 000 000 крб. додаткових коштів, для розподілу між селянами 16 000 плугів, 20 000 борін і 12 500 складних машин. [66].

Висновки до третього розділу

Аналізуючи події за доби НЕП, можна сказати, що нова економічна політика все ж відповідала прагненням селянства до облаштування нового життя. Зміна системи оподаткування при переході до нової економічної політики супроводжувався зміцненням фінансової та кредитної галузей. Нормалізації економічного становища значною мірою сприяла грошова реформа. Нова економічна політика значною мірою сприяла можливості для вільного розвитку всіх форм господарювання на селі, надавала право селянам ставати господарями і використовувати результати своєї праці.

Позитивним явищем стало утвердження в аграрному секторі України різних форм власності господарювання, що створювало здорову конкуренцію. Можливість розпоряджатись залишками виробництва, користуватись правом найма робочої сили, кредитування сільських господарств стимулювала збільшення кількості заможних та середняцьких господарств. Впровадження нових агрономічних, зоотехнічних форм дало змогу покращити культуру виробництва. Економіку було виведено з кризи, почався економічний поступ, вгамувалися соціальні пристрасті.

Селянство активно приймало участь у суспільному житті через свої організації. Відхід більшовиків від реалізації комуністичної ідеології на селі змешило соціальні та політичну напругу, зійшов на нівець селянський повстанський рух.

Колективні форми бробітку землі такі як колективізація та кооперація створювали стан конкуренції між цими напрямками, що дає можливість зробити висновок про їх ефективність. Але все ж кооперація була розрахована більш на індивідуальне господарство. Тому не мала пожалшого розвитку в умовах комуністичної ідеології .

РОЗДІЛ 4. СОЦІАЛЬНІ, КУЛЬТУРНІ ТА ІДЕОЛОГІЧНІ ПЕРЕТВОРЕННЯ

4.1. Культурна революція більшовиків щодо селянства.

Усвідомлюючи великий вплив релігії на селянську свідомість, взаємообумовленість селянського побуту і релігії більшовики повели непримиримому боротьбу з релігійними культурами. Ця політика отримала назву «культурна революція». С. В. Кузнецов дав своє бачення цього терміну: «Віра і праця займали центральне місце в системі цінностей селянина-християнина за вірою і християнина за способом життя. Трудівник (згідно селянського словника) означав людину, що обрікала себе на тяжку працю, сподвижника, мученика, що працює без втоми» [25,с.93].

Більшовики не хотіли жодних компромісів з церквою, так як вбачали в ній протиположність своїй владі. «Виникає задача визначення відношення комунізму до віруючої особистості і церковної політики,— азначають вони в тезах ЦК РКП(б) (2 лютого 1921 року) з антирелігійної пропаганди, — твердження «релігія власна справа» не тотожне комунізму: комунізм непримиренний з жодною релігійністю, він ставить своїм завданням перетворення матеріального пролетарського атеїзму у всезагальне світосприймання без ознак релігії»[44]. Нова економічна політика вимагала від більшовиків більш складних підходів до «релігійного питання». Процес формування суспільної свідомості селянина, безпосередньо був пов'язаний з селянським побутом та виробничими відносинами, але ними одними не вичерпувався. Тому більшовики розуміли, що селянину ваще змінювати своє ставлення до релігії яка практично охоплювала всі сфери його життя.

Постановою ВРКПУ від 22 січня 1919 року, церква була відокремлена від держави та державних шкіл. При цьому наголошувалась про свободу совісті, віросповідання, заборонялось переслідування за віру,на заборонялись відправлення обрядів якщо це не порушувало суспільний порядок [86].

На підставі постанови РНК України від 15 лютого 1919 року «О духовных училищах и семинариях», всі учбові духовні заклади переводились під керівництво Народного комісаріату просвіти і перетворювались на світські навчальні заклади [86].

Постановою Народного комісаріату праці в квітня 1919 року були регламентовані вихідні дня для вірян, які хотіли святкувати Пасху. На підставі цієї постанови вихідний могли отримати тільки за умови їх заміни на робочому місці іншими робітниками [86].

Президією ВУЦВК, у січні 1922 року, своєю постановою «Про ліквідацію церковного майна», почало процес активного закриття церков і каплиць, реєстрація будь-яких документів громадянського стану починає здійснюватися лише в загсах. [33]. Так за вилучене майно державні органи закупали зерно для допомоги голодуючим. [92]. А при вилученні церковних скарбів в Стрілічанському монастирі, комісія привласнила значну частку майна [29].

Подібна політика привела до зміни селянської свідомості у відношенні до релігії, відокремленню односельчан, батьків і дітей у цьому питанні одне від одного.

Ось лише деякі свідчення з листів селян того часу про зміни в сільському житті: дописувач В. Коряк з села Ладин Прилуцької округи на Полтавщині – «...черниці місцевого монастиря ширять чутки про «страшний суд» в 1924 році, а учні сільської школи настільки «виховані», що, зустрічаючи попа, цілують йому руку»; дописувач Т. Малашкевич – «...у селі В. Дівиці відбувся привселюдний суд над двома вчителями: Недетьком та Горбанем, що говіли»; дописувач Д. Ткачук з села Крижопіль Ямпільського району – «...гурток КСМ розпочав антирелігійний диспут, на якому місцева вчителька повела агітацію серед місцевих селян, що релігія повинна бути і напади на неї комсомольців – дурниця» ; дописувач П. Махновський з села Сальник на Поділлі – школу відвідують тільки 25 % дітей шкільного віку, оскільки селяни не дають дітей, бо не вивчається «закон божий»; дописувач

Є. Тихвінський з села Літин Вінницької округи – «...в масі дітей релігійні погляди тримаються виключно з інерції, яку завдала їм дома їх родина» ; дописувач Ю. Непитай з села Щастинівка Бобровицького району на Ніжинщині – «...куркулі будують церкву, а місцевий КНС на школу й дошки не знайшов»; дописувач С. Васильківський з села Високого на Борзенщині – «...нараховуючи 20 членів КНС, піп наважується «проповідувати» з амвону проти антирелігійних вистав та хати-читальні» [25,с.97].

На початок 1923 року в газетах обговорювалась навіть ідея заміни Різдва святом Усунення Всіх Богів, та пропонувалося ввести нове літочислення, починаючи з жовтня 1917 року [25,с.98]. Першим досвідом активної заміни релігійних свят на радянські було впровадження з грудня 1922 року «комсомольського різдва». Іншим подібним прикладом впровадження нових комуністичних радянських свят стало свято Першого снопа. [76]. Одним з найбільш важливих свят стає свято Жовтневої революції, відзначення якого мало піднести войовничий дух прихильників всього радянського у країні та нагадати ворогам революції про остаточну перемогу більшовицької партії та радянської держави.

Святкування Дня врожаю, стало одним зі свят на якому селяни обмінюються досвідом, через різні виставки, ярмарки, проводиться навчання сільських господарів [20] .

Одним з важливих елементів новоутворених обрядів було наречення новонародженої дитини нововигаданим «радянським» іменем. «Червоний іменесловник» вміщував доволі великий вибір імен і навіть скорочень з революційної лексики: Кім, Владлен, Октябрь, Ідеал, Ера і т.д. [25,с.100].

Слід відзначити, що, незважаючи на своє «новітнє походження», радянські свята швидко поєдналися із старою звичкою відмічати нові революційні свята традиційним пияцтвом, яке майже завжди супроводжувалося бійками, бешкетництвом, а іноді і відвертим розбоєм. М. Амосов писав про цей процес: «Чому ми спостерігаємо таке грандіозне пияцтво, – головними чином через те, що ще дуже сильно в нас відчувається

вплив проклятушого старого ладу. Весь буржуазний лад і побут були такими, що люди не мали іншого виходу, як заливати на свят спирт і самогоном всю тяжкість свого безправного повсякденного життя» [25,с.100]. Більшовики твердили, що причини цього походять з пережитків, що zostалися в спадщину радянській державі від старого ладу.

Підтвердження того, що культурна революція на середину НЕП набирала силу, є багато матеріалів періодичної преси. Так в цінці грудня 1925 року в Києво-Печерській лаврі м.Києва «... знайдено декілька пудів золота, коло 100 пудів срібла, 360 діамантів, мішки за старими монетами, 2 мішки російських цінних паперів номінальної вартості в декілька мільярдів карбованців...» [96]. На Київщині «.. На багатьох фабриках і заводах робітники винесли резолюції , в яких вимагають повикидати мощі, встановити пятиенний тиждень і перетворитти церкви на клуби...» [12].

4.2.Впровадження освітніх програм та період «коренезації».

При формуванні радянського суспільства в Україні доби НЕП народна освіта стала одні із важливих чинників. Проблема переведення українських шкіл на рідну мову неодноразово обговорювалися на засіданнях політбюро ЦК КП(б)У, а саме на пленумі ЦК КП(б)У (листопад 1920 р.) та на Всеукраїнській нараді КП(б)У (січень 1921 р.). Питання було дискусійним, складним. Але рішення було прийняте і одним з перших свідчень про це є постанова Раднаркому України (21 вересня 1920 р.) «Про введення української мови в школах і радянських установах», в пункті 2 якої акцент робився на необхідності термінового введення обов'язкового вивчення української мови в усіх навчальних закладах з неукраїнською мовою викладання. В державних організаціях від службовців вимагали вивчення української мови, при ухиленні від проходження курсі ставилось питання про звільнення службовця.

Так у Вінниці, при перевірці стану вивчення української мови виявили трьох службовців Губмісцгоспу які умисно не пройшли курсів і їм

загрожувало відповідне покарання. Обслідування стану українізації Губмісцгоспу і його підприємств та инш. установ м. Вінниці [64].

Намагаючись грати на контрастах, більшовики вимагали губернським установам створити стимулювати вільний розвиток викладання національною мовою. Засади нової системи освіти неодноразово обговорювались і дістали схвалення на Всеукраїнських нарадах з питань освіти.

Але остаточне рішення було прийняте на V Всеукраїнському з'їзді Рад у березні 1921 року. Законодавчо вона була затверджена в «Кодексі законів про освіту», введеному в дію постановою ВУЦВК (22 листопада 1922 р.), згідно якого всі загальноосвітні гуманітарні заклади (як вищі, так і середні, академії, університети, вчительські семінарії, загальноосвітні середні навчальні заклади і т.п.) закриваються. Всі колишні технічні, ремісничі, сільськогосподарські та інші школи виробничого характеру мали бути реформовані в свій нормальний тип з таким розрахунком, щоб відповідали стану професійної освіти [33].

Селяни вважали освіту важливою ланкою свого життя, тому навчались самі та навчали своїх дітей вбачаючи нові можливості для їх майбутнього. Для цього вони активно організувати цей процес. Оскільки вчителів, не вистачало, селяни самі намагалися їх знайти.

Втілення освіти на селі можливо було лише за умови безплатної і обов'язкової загальної, політехнічної освіти для всіх дітей до 17 років (що, однак, передбачалось здійснити в далекій перспективі), повне здійснення принципів єдиної трудової школи з викладанням рідною мовою і з спільним навчанням дітей обох статей без будь-якого релігійного впливу.

Структуровано значний фактичний матеріал відносно поширення серед сільського населення агрономічних знань, система яких включала проведення різнопрофільних сільськогосподарських курсів, екскурсій, виставок, конкурсів, організацію показових ділянок, фінансувалось видання науково-популярної літератури тощо. Зазначено, що за тих фінансових

можливостей, що їх мала сільськогосподарська кредитна кооперація, на культурно-освітню роботу уваги зверталось недостатньо. Проте навіть той об'єм роботи, що був зроблений у 1920-х рр., сприяв як зростанню агрономічної освіченості пересічного селянина-господаря, так і підвищенню рівня професіоналізму і кваліфікації спеціалістів кооперативної системи, що в сукупності сприяло переходу сільськогосподарського виробництва на більш інтенсивний та передовий шлях розвитку.

Основоположником освітньої системи нового типу став нарком освіти УСРР Г. Гринько. Основним типом сільської школи, який запропонував Г. Гринько, було визнано трудову чотирьохрічну школу з значною домінантою соціального виховання, оскільки в перше чергу до такої школи приймали дітей бідняків. Загалом школа мала такий вигляд: I рівень – діти віком від 4 до 8 р. – виховувались у дитсадках; II рівень – діти з 8 до 15 р. – семирічні трудові школи; III рівень – з 15 р., після закінчення семирічки, підлітки за класовою ознакою вступали до профшколи з дворічним терміном навчання, якою завершувалася початкова освіта [25,с.88].

Однією з тенденцій, що характеризують освіту в Україні, стало зростання кількості національних шкіл. Якщо на 1922 р. їх було три до одної російськомовної, то у 1930 р. десять до одної. З них на селі у 1923 – 1924 рр. нараховувалось 13735 шкіл першого та другого концентру, в 1924 – 1925 рр. 13912 шкіл, в 1925 – 1926 рр. 16373 шкіл, в 1926 – 1927 рр. 17256 шкіл. У 1926 р. 80% початкових шкіл – українські, а в 1928 р. понад 97% дітей навчалися рідною мовою. У 1927 р. вузи мали таку картину: 23 – двомовні, 14 – українські, 2 – російські [25,с.88].

Велика увага почала приділятися навчанню дорослого селянства. Так якщо на 1921 рік на селі працювала 371 школа для неписьменних, то в 1924 р. вже 16857 шкіл, в яких навчалось грамоті 1 млн. чоловік. В 1926 році шкіл було вже 25 тис., і в них навчалось 1750 тис. чоловік, завдяки чому на селі різко зросла питома вага грамотних. Якщо в 1922 році їх було тільки 15%, то в 1927 р. вже 50 % . Але темпи впровадження освіти серед дорослого

населення були незначними. Так в 1927 році ще майже половина сільського населення була безграмотною, хоча, за деякими даними, за роки НЕП неграмотність в Україні було ліквідовано серед 8 мільйонів селян. [25,с.89].

На законодавчому рівні більшовики постановою «Про пільги в освітній справі для членів КНС», намагались виправити цю ситуацію. В постанові містились наступні параграфи: § 1 – про організацію відповідних осередків КНС у ВНЗ; § 2 – про переважне право участі і впливу, а також використання всіх сільбудинків, хат читалень і інших культурно-освітніх установ; § 3 – про переважне право вступу поряд із робітниками в усі державні шкільно-виховні установи, а також безплатне навчання в них; § 6 – про для входження в усі шкільно-виховальні установи й недопущення захоплення їх куркульським елементом, право брати участь у шкільних радах, комітетах, комісіях як постійних, так і тимчасових» [25,с.90].

Селянські діти могли потрапити до вузів за класовим принципом шляхом досконалого відбору кандидатур через профспілки, КНС, партійні організації. «Низький рівень знань вступників до вузів, – зазначає Н. Коцур, – система відряджень на навчання до вузів, класовий підхід при зарахуванні замість критерію «знання» – все це негативно позначилося на якості підготовки фахівців для народного господарства». [25,с.90].

В інформаційному огляді про роботу на селі за 1927 рік, складеному до відкриття VI пленуму ЦК ЛКСМУ, подані такі дані: в індустріально-технічних вузах навчалось 6733 студентів, з яких 10,5 % – селяни; в сільськогосподарських – 4237, з яких 52,2 % – селяни; в соціально-економічних – 4281, з яких 21,8 % селян; в педагогічних – 6337, з яких 17,9 % селян; в медичні – 5864, з яких 12,6 % селян; в мистецькі – 1543, з яких 13 % селян. Загалом процент сільської молоді, яка навчалася в вузах УСРР, дорівнював 20,7 %, що складало 6000 чоловік з 28985 всього студентського загалу. На 1927 рік процентне співвідношення в вузах робітників і селян було – 52,9 до 47,1 %, в технікумах – 35,2 до 64,8 %. Випускників вузів і

технікумів налічувалося 35 тисяч при загальній кількості 160 тисяч чоловік. [25, с.91].

Індустріалізація та механізація на виробництві впроваджувалась і в систему виховання та освіти. Таку мету більшовиків підтверджують слова М. Бухаріна на XIII з'їзді РКП(б): «Питання про те, хто буде очолювати всі наші командні висоти, питання про те, як буде відшліфоване, як буде виліплене, освічене, треноване наступне покоління – адже нам доводиться дбати про те, щоб виліпити кваліфікованих професорів – наших професорів. Нам треба дбати про те, щоб з наших величезних лабораторій вийшли наші червоні спеці; нам треба дбати про те, щоб належним чином було поставлено обробку матеріалу для того, щоб підготувати наших середніх функціонерів для будівництва соціалістичного суспільства» [25,с.91].

Підготовці кадрів для вищої школи мала для влади важливе значення. Поперше це повинні були бути фахівці, по друге вони мали бути ідеологічно освідчені. Тому створювались спеціальні курси по перепідготовці таких кадрів [84]

Кожен рік збільшувалась кількість прийнятих до навчальних закладів різних рівнів підготовки. Так в Харківські вища навчальні заклади у 1925 році планувалось прийняти на навчання 6250 чоловік. З них до індустріально-технічних інститутів 650 чоловік, до сільськогосподарських 1200 ч., до педагогічних 140 ч., медичних та хіміко-фармацевтичних 1000 ч., соціально-економічних 860 ч., художніх 400 ч. Порівняльно з 1924 роком, то було прийнято 5630 чоловік. Загалом вчаться 24080 чоловік, буде випущено 6270 чоловік [71].

Окрім вищих навчальних закладів створювались курси за різними напрямками. Так при вищих школах в м. Харків, м. Одеса, м. Києві і інших створені курси з землепорядкування, на яких навчались загалом 500 чоловік [66].

Класовий підхід у освіті зводився не лише до зміни соціального складу тогочасного села на користь незаможного селянства, а і передбачав докорінну зміну подальшого розвитку селянства – його пролетаризацію.

Культурне самовизначення за умов радянської дійсності, запроваджуване через культурно-освітні установи, керовані елітою Комуністичної партії, визначені більшовицькою доктриною, призвели до повноцінного інтелектуального і духовного здвигу в селянській свідомості. Поряд з цим відбуваються і зміни у ставленні селян до комуністичних ідей, вивчення яких було приведено до такого рівня, на якому раніше перебувало вивчення Закону Божого, тобто комунізм фактично проголошував.

4.3. Поширення теорії «класової боротьби» серед селянства.

Втрата довіри селянства за доби «військового комунізму», унеможлилювала контроль за селянством, втілення своєї ідеології, що загрожувало подальшій конфронтації та ускладнень з постачанням продовольства. Але більшовики змогли знайти метод який гарантував їм підтримку на селі. Цей метод передбачав перетягнення на свій бік сільської бідноти, шляхом надання їм певних прав та пільг.

Необхідність організації контролю за багатомільйонним селянством спонукало компартійно-радянську владу до створення на селі додаткових, надзвичайних владних структур, які виступали у ролі провідника та виконавця директив більшовицького керівництва.

Першою такою структурою і за часом, і за змістом своєї діяльності були комітети бідноти, досвід створення яких був поширений в Україну із РРФСР. Їх створення згідно з “Временным положением об организации рабочекрестьянской власти на местах”, затверджене Тимчасовим Робітничо-селянським урядом України 29 листопада 1918 р., мало за мету розповсюдження більшовицької влади на українське село. Організацією й адміністративною діяльністю комітетів бідноти в Україні. Сільські комітети бідноти обирались у складі трьох осіб із найбідніших жителів села, які

користувались виборчим правом згідно з радянськими засадами права і Конституцією УСРР [100 ,с.53].

Повітові комітети бідноти підпорядковувались безпосередньо продовольчим органам уряду УСРР, і ця обставина у 1918 – 1919 рр. відіграла важливу роль: українські селяни розглядали комітети бідноти як адміністративну структуру, що конкретно займалась ненависною продрозклакою. Більшовицьке керівництво України, юридично закріпивши тимчасовий статус комітетів бідноти у травні 1919 р., невідмовилось від них до подій, пов'язаних із денікінським наступом, тому що не мало бажаної підтримки у сільських радах. Радянські дослідники Н.Д.Березовчук і Г.В.Бондаренко вважали, що в 1918 – 1919 рр. в Україні було створено 15110 комітетів бідноти (у Волинській губернії – 2000 комітетів, у Катеринославській – 1000, у Київській – 1600, у Подільській – 2260, у Полтавській – 2300, у Таврійській – 450, у Харківській – 1500, у Херсонській – 1500, у Чернігівській – 2500) [8, с. 43].

В.Г.Ісакова дійшла висновку, що їх було набагато менше – 7160 . Але для нас головним є те, що саме комітети бідноти розглядались більшовицьким керівництвом України в 1918 – 1919 рр. як основний важіль, за допомогою якого вони намагались політично опанувати українське село і зміцнити там свою владу [100,с.54].

Утворення комітетів бідноти сприяло процесам перенесення громадянського протистояння до кожного села. До складу комбідів могла обиратися лише сільська біднота. Одразу виникла ситуація, коли адміністративна влада на селі опинилась у руках частини бідноти, а економічне панування залишилось за заможним селянством. Безправними перед компартійно-радянською владою опинились селяни-середняки. А їх на селі була більшість.

Страждаючи від більшовицької продрозкладки та свавілля своїх односельців із комбідів, селяни-середняки, разом із заможними селянами,

охоче ставали під прапори Н.Махна, М.Григор'єва та інших повстанських ватажків [50].

Зрозумівши хибність свого ставлення до селянства, особливо до середнього, керівництво КП(б)У з травня 1919 р. Намагалось упорядкувати законодавчі засади діяльності комбідів. Але було пізно. Негативне ставлення до діяльності комітетів бідноти стало масовим і практично посилювало повстанські настрої в українському селі.

09 травня 1920 року законом ВУЦВК та Раднаркому УРСР «Про комітети незаможних селян», було створено організації селянської бідноти, які мали статус громадських організацій для захисту інтересів малозаможного селянства. Також їх завданням було забезпечення реалізації закону про наділення землею та інвентарем безземельних та малоземельних селян, допомога в більшовикам в проведенні хлібної розкладки [43].

Постановою ВУЦВК від 13 квітня 1921 р. «Про комітети незаможних селян», КНС були оголошені організаціями державного значення. Вони стали осередками адміністративної влади на селі, здійснювали контроль за соціальним складом села [33]. Також на підставі декрету ВУЦВК від 9 травня 1920 року КНС відали конфіскацією «надлишків» землі у заможних селян земельних «надлишків», інвентаризації реманенту, худоби, будівель які розподілялись, безкоштовного користування земельними, лісовими та річними ділянками, сільськогосподарським реманентом, худобою, першочергове право користування установами дитячого виховання і одержання державної допомоги. Першочергове розподілення конфіскованих земель і промислових товарів, звільнення від трудового і гужового податків також входило в пільги і права членів КНС [43].

В березні 1921 року ВУЦВК своєю постановою підтвердив повноваження КНС закріплені в законі про КНС.

Закон про продовольчий податок, прийнятий в березні 1921 року, гарантував створення зернового фонду КНС, в який відраховувалося 10-25% від загальної суми продподатку [33].

Згідно постанов РНК «Про постачання КНС», прийнятої у червні 1921 року, гарантувалось постачання комітетам промислових товарів за державний рахунок, а Наркомат земельних справ, земельні органи повинні були здійснювати усі заходи тільки за участю КНС. Інструкція, що регламентувала цю норму передбачала враховувати міркування КНС щодо проведення землеустрою, розподілення «куркульського» реманенту, машин [33].

Система пільг та повноважень перетворила КНС в організації, що не були пов'язані з селянськими масами. Вирішуючи свої власні проблеми і відстоюючи свої інтереси КНС прагнули привласнити якомога більше пільг, обмежували кількість своїх членів, ставили перепони для вступу до організацій не тільки середнякам, а і бідним селянам. З цією метою проводились так звані «чистки», які дозволяли позбавлятися небажаних членів мотивуючи їх «неактивністю», «релігійними забобонами», як «зміцнілі середняки» тощо [43]. Так в газеті «Селянська біднота» Волинського губкому, повідомляється, що ведеться підготовча праця по вичисці комнезамів від «куркулів» та середняків [64]. В цій же газеті знову говориться про необхідність чистки КНС від куркулів, про об'єднання незаможників в колективні господарства з метою зміцнення радянської влади [64].

Методи роботи КНС були лише примусовими так як авторитету серед селян комітети не мали. Селяни чинили опір діяльності комітетів аж до застосування насильства. Деякі свої заходи КНС проводили тільки використовуючи терор. Наприклад, Кулішовський КНС (Кременчуцький повіт) ухвалив розстріляти 10 куркулів та 7 сімей виселити за вбивство голови КНС. Недогарський КНС постановив розстріляти 20 чоловік за куркульський терор проти КНС. Протистояння в середині селянства, привело до насилля, яке хоть і було вигідне більшовикам в частині боротьби з заможними селянами, але створювала соціальну напругу та економічні втрати

в сільському господарстві. Пільги та права негативно впливали на поведінку членів КНС [48].

Зловживання членів КНС набули великого розмаху, тому в серпні 1921 р. ЦК КП(б)У змушений був визнати, що «серед комнезамів розвивається паразитизм» [16].

Так голова комнезаму с.Оджіголі Очаківського району, заліз в чужий виноградник, але був затриманий з пограбований майном [13]. В с.Дубрівне Снувської округи, голова комнезаму Бобровський займав ще дві відповідальні посади (голова сільради, завідуючий крамницею) за які отримував платню. Крім цього мав ще і середняцьке господарство [88]. Така ж ситуація мала місце і в с.Татарівці Ніженської округи, де голова КНС працював в сільраді, кооперації, комсомолі, сельбуді [88]. А в с.Яківка Проскурівської округи «... голова комнезаму т.Казак, крім того що займає декілька посад, той же має середняцьке господарство, використовує найману робочу силу, бере хабарі за видачу посвідок. Покриває розтрати серед кооперативників, на відмовляє в прийнятті середняків до комітету, називаючи всіх «куркулями» [101].

Введенні нової економічної політики було сприйнято ативістами КНС негативно, так як вони вели своє господарство за рахунок рахунок вилучення у більш заможних сусідів частини сільськогосподарського реманенту, робочої худоби та землі або примусової «допомоги» з боку останніх.

Травневий (1922 року) Пленум ЦК КП(б)У вирішив переорієнтувати діяльність КНС з адміністративних на господарські методи роботи. Таке рішення ЦК було викликано потребами НЕП. Соціальна активність у цьому плані була переведена з розряду політично-адміністративного у господарсько-громадський. У жовтні 1923 року відбувся третій пленум ЦК КП(б)У, який у резолюції «Про комнезами», висловився щодо доцільності існування незаможницьких організацій. Це викликало недовіру до радянської влади та велику полеміку як в селянському середовищі, так і серед партапарату [46].

Найбільший вплив комнезами мали у сільських радах у Подільській, Київській і Волинській губерніях. Значно меншим він був у Донецькій, Катеринославській, Харківській і Чернігівській губерніях [100,с.64], що відповідає показникам соціальної структури села, адже саме в цих губерніях кількість заможних та середняцьких господарств була найбільшою.

Результати виборів 1924 р. до сільських рад дали підставу для керівництва ЦК КП(б)У зробити ставку на комітети незаможних селян міцнивши кадровий склад керівництва сільських КНС і надати йому заробітну плату нарівні голів та працівників апарату сільрад за рахунок місцевих бюджетів. Тому кількість комітетів незаможних селян уже на 1 липня 1925 року, наблизилась до кількості сільських рад в Україні і становила 8238 одиниць [43].

На пленумі ЦК КП(б)У, що проходив 23-25 липня 1925 року відзначалося, що КНС необхідно остаточно звільнити від адміністративних функцій, перетворити їх «в доброхотні громадські організації». До завдань оновлених КНС входила всебічна допомога розвитку господарств селянської бідноти та притягнення їх до радянського будівництва [100,с.63]. Про це широко повідомлялось в пресі, як зміни в діяльності КНС, що свою роботу з командних методів переорієнтовують на методи переконання та організації селянства [47].

19 листопада 1925 року, було видано новий статут комнезамів. Завданням вищезгаданих громадських об'єднань було залучення незаможних селян до сільських рад, органів кооперації та добровільних товариств, які діяли на селі [43]. Така зміна статусу відразу ж змінила і ставлення до них на селі. Уже в травні 1926 р., ЦК КНС повинен був визнати, що за один рік втратив 56,5% усього складу комітетів незаможних селян [41]. У доповіді ВЦ КНС про підсумки реорганізації КНС в Україні надавались дані про 9388 сільських комітетів незаможних селян з кількістю 1 297 747 членів, а після проведення реорганізації вже було 585 360 членів, з кількістю організацій 10 088 [100,с.64].

Згідно резолюції пленуму ЦК ВКП(б) від 16 листопада 1929 року «Про сільське господарство України та про подальшу роботу на селі», КНС мали організаційно зміцнюватися, для чого було потрібно виключити із керівних органів комнезамів осіб, які не підтримували курс компартійної влади на суцільну колективізацію сільського господарства [37].

Надалі плив і значення цієї громадської організації тільки зменшувались, а діяльність формалізувалась і бюрократизувалась. У 1933 р. діяльність КНС була припинена. [100,с.67].

Висновки до четвертого розділу

Наполегливим впровадженням культурної революції більшовики поступово змінили селянську свідомість і стимулювали суспільно-політичні та культурні зміни на селі. Однак селянство розділилось. Так, одна частина селян прийняла ідею більшовиків, друга зовсім не реагувала на ідеї культурної революції, а інша ступила на шлях активного відстоювання традиційних релігійних цінностей. Зміни селянської свідомості, контрольовані більшовиками, відбувалася і шляхом впровадження замість церковних свят, таїнств та обрядів нових радянських елементів культури. Засновані на революційних, марксистських цінностях та ідеалах вони давали можливість більшовикам впливати на настрої та політичні орієнтири селян. Контролюючи цей процес, партія влади намагалась в політичному і культурному житті села запобігати домінуванню інших соціальних верств, особливо тих, що намагалися затвердити релігію як свою ідеологію.

Закономірним є те, що культурне, духовне обличчя українського селянина доби НЕП, його свідомість зазнають значних змін, оскільки в них фактично було реалізовано їх мрію про те, що свідомість людини майбутнього повинна бути спрямована у сферу виробництва. Поряд з цим відбуваються і зміни у ставленні селян до комуністичних ідей, впровадження яких було всеохоплюючим, тобто комунізм фактично проголошувався новою релігією. Селянин маючи самостійницькі позиції, бажаючи свободи та землі,

не дуже прагнув приймати ідеї комунізму. Тому влада пішла шляхом утворення комітетів бідноти і комітетів незаможних селян в Україні. Таким чином розділивши селянство, більшовики змогли руками самих селян боротись зі спротивом, при цьому через комітети проводити агітацію та залучення селянства комуністичного будівництва. Коли ж комітети незаможних селян виконали своє завдання, більшовики остаточно укріпили свою владу на селі то комітети стали зайвою владною ланкою і в умовах розвитку тоталітарної держави.

ВИСНОВКИ

Нова економічна політика реалізована більшовиками у 1920-х роках, мала два основних напрямки які біли направлені на досягнення економічних та політичних цілей. Вирішуючи політичне питання радянська влада створювала економічий фундамент в сільському господарстві для побудови держави. Необхідність зберегти владу змусила державну партію до крутої зміни економічного курсу. Відмовившись від централізації управління господарством, комуністичного розподілу пануюча партія змушена була поступово перейти до введення ринкових важелів.

Більшовики чудово знали вплив ринкових відносин на свідомість, суспільні відносини та політичні настрої. Тому в реалізації економічної політики в донепівський період, базувалася на жорсткому централізованому плануванні господарського розвитку.

Необхідність реформування в економіці більшовики зрозуміли після появи кризових явищ у в всіх галузях економіки, а в сільському господарстві ще було і збройне протистояння. Пройшовши складний шлях внутрішньопартійної боротьби, на початку 20-х рр., перемогу здобули ті, хто вбачав у ринку ефективний спосіб подолання господарської розрухи, вгамування соціальних пристрастей та збереження радянської влади. Ця боротьба не вщухала до згортання НЕП.

Одним із головних напрямків реформування було сільське господарство. Тому першим кроком більшовики замінили продрозкладку натуральним податком. Цей захід був ефективним лише на початку НЕП, коли продподаток сприймався селянами у порівнянні з продрозкладкою. Тому натуральний податок буж проміжним рішенням по вдосконаленню податкових відносин між селянством і державою.

Влада розуміла, що повернути до себе селянство можливо тільки давши йому відновлення ринку, який би нормалізував відносини виробників сільськогосподарської продукції та її споживачів, забезпечив необхідними

промтоварами та сприяв би розвитку їх підприємницької діяльності.

Змушені йти на непопулярні рішення, більшовики не лишали поза контролем цей процес введення нових форм господарювання. Реформували комітети незаможних селян, намагались створити певні органи які б дозволяли ідеологічному полі контролювати селян, доводячи переваги комуністичного способу виробництва, мали створити більшість у формуванні більшовиками потрібного складу місцевих органів влади. Комнезами стали громадською організацією політичного спрямування, направлену на полегшення процесу становлення радянської влади в селі. Вони були політичною, економічною та культурною опорою більшовиків на селі, знаряддям впливу серед селян пролетарської свідомості. Діяльність комнезамів можна охарактеризувати як більшовиську, вони проводили земельні перерозподіли, виступали організаторами створення перших колективних господарств, встановлювався контроль за діяльністю сільських рад в результаті чого організації КНС фактично встановили на селі власну диктатуру, не допускаючи до участі в управлінні заможних селян і на середину 20-х рр., перетворились в єдиний орган влади на селі. Використовуючи деякі елементи ринкової економіки, такі як допоміжна наймана праця, оренда землі, концесії, більшовики поступово впроваджували процес створення різних форм колективних господарств, так як РКП(б) не збиралася відмовлятися від комуністичної доктрини.

Велику роль у житті селян відігравала торгівля. Виведення з ринкового обігу грошей не дало результатів тому влада вдалася до стабілізації грошової системи, відмовившись від одного з положень своєї програми (1919 р.) про несумісність грошей і соціалізму. Грошова реформа, вдало проведена більшовиками, нормалізувала грошовий обіг. Партійні функціонери змушені були не лише визнати роль ринку у подоланні економічної та політичної кризи, а й поспіхом організувати державну торгівлю, створювати інфраструктуру ринку, вчитись тонкощам комерційної справи. Кооперативна торгівля прийнята більшовиками за основу, давала їм можливість почати

вводити колективні форми праці.

Постійна увага приділялася й проблемам державної торгівлі, яка забезпечувала реалізацію в основному оптових партій товарів промислових підприємств державного сектора. Приватні торговці допускався лише у сферу роздрібною торгівлі, тому позиції приватної торгівлі досить були міцними на периферії. Багатоукладність торгівлі сприяла виникненню здорової конкуренції. Не відходячи від комуністичної доктрини побудови держави більшовики обмежували приватну торгівлю, надаючи пільгові умови по кредитуванню кооперативної та державної торгівлі.

Повернення до ринку вимагало налагодження кредитно-банківської системи, яка повинна була стимулювати товарообіг, допомогати створених колективним, індивідуальним господарства на селі проводити господарську діяльність. Прийняття низки нормативно-правових документів державні органи надавали можливість отримувати позики для закупівлі сільськогосподарської техніки зі значним відстроченням платежів.

Цінова, кредитна і податкова політика, недосконалість правового поля, довільна зміна заходів, особливо тих, що регулювали розміри, терміни та умови стягнення податків стали гальмівним фактором в розвитку нових економічних відносин, що було обумовлено комуністичною ідеологією.

Нова економічна політика сприяла впровадженню радянської культури в селі. Першою що її засвоїла і адаптувала була найбільш бідніша частина села. Проводячи політику розшарування села, більшовики намагалися в політичному і культурному житті запобігати домінуванню інших соціальних верств, заперечуючи тим хто релігію усвідомлював як свою ідеологію. Нова економічна політика давала цим групам села можливість певного політичного та культурного домінування. Для підтвердження свого курсу щодо вільного розвитку народів, в період НЕП більшовики стали проводити політику українізації. Впровадження української мови на урядовому рівні та в управлінських відносинах, повинно було вказати на прогресивність марксистсько-ленінських ідей і отримання довіри від заможного селянства.

Освіті більшовики приділяли велике значення, так як шляхом реалізації освітніх програм проводились зміни селянської свідомості та політичних настроїв. Виховання особистості, яка усвідомлюючи своє національне коріння, могла б порвати зі своїм «дрібнобуржуазним» селянським минулим і перейняти догмати комуністичної ідеології. Майбутнє покоління, на думку більшовиків повинно було виховуватись на панівних марксистсько-ленінських засадах, формуючи пролетарську культурну базу. Ця політика мала позитивний результат, так як значно зменшилась неграмотного населення, збільшилась кількість українських шкіл і інших учбових закладів. Але не варто стверджувати, що українізація спромоглася створити пролетаризованого селянина, так як в специфіка селянського життя, виробництва, культура села, що надавали національному життю певних неповторних ознак, створили у внутрішньому світі селянина відчутний вакуум.

В цілому ж, політика більшовиків в сільському господарстві за роки НЕП була непослідовною і суперечливою. У періоди загострення продовольчої проблеми чи зменшення експорту сільгосппродукції вживалися заходи, які або активізували розвиток сільського господарства або його гальмували.

Ринок створений більшовиками був далеким від цивілізованого, однак функціонував. Найбільшого розвитку набули ринкові відносини у тих галузях економіки, де вплив втручання держави було мінімальним. Для подолання економічних труднощів та внутрішніх політичних суперечностей правляча партія змушена була налагоджувати взаємовигідну торгівлю з іноземними державами, кооперативними та приватними фірмами. Насамперед завдяки ринковим відносинам РКП(б) спромоглася вивести господарство із економічного колапсу створивши фундамент для економічного розвитку в період індустріалізації. Крім того ринкові відносини стали тим фактором який дозволив більшовикам утриматися при владі.

Водночас відсутність реального суверенітету УРСР й жорсткий

контроль союзного центру, забезпечували систематичне викачування продукції сільського виробництва, тим самим за рахунок України зміцнювали свою владу.

В ті роки державна партія отримала значний досвід використання ринкових відносин у справі подолання економічної кризи на селі, який використовували в подальшому як в СРСР так і в зарубіжних країнах. Цей факт ще раз засвідчує, що економічні відносини на селі невід'ємні від ринкової економіки у розвитку продуктивних сил, за умови її державного регулювання, а також несумісність ринку і комуністичної доктрини.

В наш час уроки нової економічної політики важливі для розумінні процесів при переході від адміністративно-командних методів управління економікою до ринкових відносин. Аналізуючи вказаний період ми можемо виробити напрямки і методи налагодження економічних відносин в нових умовах господарювання.

СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ

- 1.1-ша культурна сільсько-господарча комуна. *Селянська правда*.1922.5 липня. (№60.). С.4.URL:<https://libraria.ua/numbers/992/86173/>. (дата звернення 16.09.2020)
- 2.1500 тракторів на Україну. *Радянський статистик*. 1925.18 липня (№ 25) С.4.URL:<https://libraria.ua/numbers/1101/81440/> (дата звернення 16.09.2020).
- 3.13-й съезд РКП(б) май 1924 года: Стенографический отчет. Москва: Госполитиздат,1963URL:http://publ.lib.ru/ARCHIVES/К/КПСС/_КПСС. (дата звернення 11.09.2020).
- 4.14-й съезд ВКП(б): Стенографический отчет. Москва: Госиздат, 1926. URL:http://publ.lib.ru/ARCHIVES/К/КПСС/_КПСС.html (дата звернення 11.09.2020).
- 5.15-йсъезд ВКП(б):Стенографический отчет. Москва.Ленинград:Госиздат, 1928. URL:http://publ.lib.ru/ARCHIVES/К/КПСС/_КПСС.html (дата звернення 11.09.2020).
- 6.Анісімов В. В. Земельні громади України (1921–1929 рр.): Автореф. дис. ... канд. іст. наук. Київ, 1997. 16 с.
- 7.Безкровна війна. Мовою архівних документів про голод 1921–1923, 1932–1933 рр.: Збірник документів і матеріалів / Авт.-упоряд.: О.Житков. Кіровоград: Державний архів Кіровоградської області, 2003. 196 с. URL:<http://resource.history.org.ua/item/0009970/> (дата звернення 16.09.2020)
- 8.Березовчук М.Д. Комітети бідноти України. *Український історичний журнал*. 1964. № 3. С. 114 – 120.
- 9.Берхин И.Б. История СССР (1917 – 1978): Учеб. пособие. 3-е издание. Москва : Высш. шк., 1979. 664 с.
- 10.Борьба з голодом. Голодна Україна.*Вісти ВУЦВК*.1922. 8 лютого.(№ 31) С.4. URL: <https://libraria.ua/numbers/1113/88841/>(дата звернення 16.09.2020).
- 11.Борьба з голодом.Голодна Україна.*Вісти ВУЦВК*.1922.10 лютого (№33)

- С.4 URL:<https://libraria.ua/numbers/1113/88837/>(дата звернення 6.09.2020).
12. Боряться з богами. *Селянська правда*. 1922. 26 червня. (№ 56). С.4.
URL: <https://libraria.ua/numbers/992/86958/> (дата звернення 16.09.2020)
13. Будякові колючки. Голова КНС– будяковий прес. *Червоний плугар* 1925. 18 жовтня. (№6). С.4. URL:<https://libraria.ua/numbers/1133/88878/> (дата звернення 16.09.2020).
14. Верстюк В.Ф. Махновщина: селянський повстанський рух на Україні (1918 – 1921). Київ: Наукова думка, 1992. 368 с.
15. Від «Село-Техніки». *Селянська біднота*. 1923. 1 лютого. (№241). С.4
URL:<https://libraria.ua/numbers/985/71720/> (дата звернення 16.09.2020).
16. Волошенко В.О. Комітети незаможних селян в Донбасі (1920 – 1933 рр.): автореф. дис... канд. іст. наук: 07.00.01. Донецьк, 2003. 20 с.
17. Виробництво тракторів на Харківському паротягобудівному заводі. *Радянський статистик*. 1925. 4 липня. (№ 23).
С.4. URL:<https://libraria.ua/numbers/1101/81448/> (дата звернення 16.09.2020)
18. Даниленко С.В. «Податкова система» і «податкова політика» УСРР у 1920-х роках :Історіографічний та методологічний дискурси висвітлення. Київ, 2015. 320 с.
19. Денисовець П.М. Колгоспне будівництво на Україні в 1921–1925 рр. Харків : ВХУ, 1969. 160 с.
20. До свята врожаю. *Радянський статистик* 1925. 5 вересня. (№32). С. 4
URL:<https://libraria.ua/numbers/1101/81451/> (дата звернення 16.09.2020).
21. Вплив «Тимчасових правил про умови застосування підсобної найманої праці в селянських господарствах трудового типу» на розвиток виробничих відносин у сільському господарстві України у період непу. *Матеріали VI Міжнародної науково-практичної конференції «Наука і освіта 2003»*. Т. 18. Дніпропетровськ: Наука і освіта, 2003. С.10–11.
22. Гай-Нижник П. Податки в УСРР в період НЕПУ. *Вісник податкової служби України*. 2001. №32. С.23–40. URL:<http://www.hai-puzhnyk.in.ua/doc/232doc.php> (дата звернення 09.07.2020).

23. Гай-Нижник П. Податки в УСРР в період НЕПУ. *Вісник податкової служби України*. 2011. №33. Ч.2. С. 23–50.

URL: <http://www.hai-nyzhnyk.in.ua/doc/232doc.php> (дата звернення 09.07.2020).

24. Гай-Нижник П. Податки в УСРР в період НЕПУ. *Вісник податкової служби України*. 2011. №34. Ч.3. С. 13–40.

URL: <http://www.hai-nyzhnyk.in.ua/doc/232doc.php> (дата звернення 09.07.2020).

25. Георгізов Г. М. Українське селянство доби непу: динаміка політичних настроїв та свідомості. Черкаси: ФОП О. Ф. Нечитайло «Поліграфічний центр», 2016. 133 с.

URL: <http://eprints.cdu.edu.ua/514/1/%D0%BC%D0%BE%D0%BD%D0%BE%D0%B3%EF%BF%BD%2580%D0%B0%EF%BF%BD%2584%EF%BF%BD%2596%EF%BF%BD%258F%202.pdf> (дата звернення 02.07.2020).

26. Герасименко С.С. Статистична характеристика споживання продуктів харчування населенням України. *Статистика України*. 2013, № 2. С.28–33.

URL: http://www.irbis-nbuv.gov.ua/cgi-bin/irbis_nbuv/cgiirbis_64.exe?I21DBN=LINK&P21DBN=UJRN&Z21ID=&S21REF=10&S21CNR=20&S21STN=1&S21FMT=ASP_meta&C21COM=S&2_S21P03=FILA=&2_S21STR=su_2013_2_7 (дата звернення 02.07.2020).

27. Граціозі А. Війна і революція в Європі. 1905 – 1956 рр. Київ : «Основи», 2005. 350 с.

28. Гражданская война на Украине: Сборник документов и материалов. Т. 1, кн. 1. Київ: Политиздат, 1967. 427 с.

29. За крадіжку церковних скарбів. *Селянська правда*. 1922. 26 червня. (№ 56). С.4 URL: <https://libraria.ua/numbers/992/86172/> (дата звернення 02.09.2020).

30. Заборона примусового збору с.-г. податку. «Радянський статистик» Центрального статистичного управління м.Харків. 10.04.1924. № 12. С.4. URL: <https://libraria.ua/numbers/1101/81461//> (дата звернення 16.09.2020).

31. Застосування чоловічої та жіночої найманої праці у індивідуальних селянських господарствах України у період НЕПу. *Матеріали Міжнародної*

науково-практичної конференції «Динаміка наукових досліджень 2004». Т. 5. Дніпропетровськ : Наука і освіта, 2004. С. 14–15.

32. Законодавче регулювання найманої праці в селянських господарствах України в період непу. *Вісник Черкаського університету. Серія історичні науки*. Вип. 33. Черкаси, 2002. С. 108–112.

33. Збір законів і розпоряджень робітничо-селянського уряду України за 1921 р. Рада Народних Комісарів УРСР, Народний Комісаріат Юстиції УРСР. 2-е офіц. вид. Харків: Вид. Народ. Комісаріата Юстиції, 1921. 970 с.

URL: <http://irbis-nbuv.gov.ua/dlib/item/0000179> (дата звернення 11.09.2020).

34. Збірник постанов та розпоряджень робітничо-селянського уряду України . Рада Народних Комісарів УРСР, Народний Комісаріат юстиції УРСР. Харків: Друк. «Вукопспілки», 1922. 1147 с.

URL: <http://irbis-nbuv.gov.ua/dlib/item/0000180> (дата звернення 16.09.2020)

35. Збірник узаконень та розпоряджень робітничо-селянського уряду України за 1924 рік . Народний комісаріат юстиції. 4-е вид. Харків: Друкарня УВО ім. М.Фрунзе, 1924.– 1052 с. URL: <http://irbis-nbuv.gov.ua/dlib/item/0000128> (дата звернення 05.09.2020).

36. Збірник узаконень та розпоряджень робітничо-селянського уряду України за 1925 рік . Народний комісаріат юстиції. Харків: Друкарня ПУ УВО ім. М. Фрунзе, 1925. 1785 с. URL: <http://irbis-nbuv.gov.ua/dlib/item/0000092> (дата звернення 04.09.2020).

37. Збірник Законів та розпоряджень робітничо-селянського уряду України за 1929 рік. Робітничо-Селянський Уряд України, Рада Народних Комісарів УРСР. Харків: Юридичне видавництво Народного комісаріата юстиції УСРР, 1929. 512 с. URL: <http://irbis-nbuv.gov.ua/dlib/item/0000088> (дата звернення 02.09.2020).

38. Зміцнення комнезамів. *Червоний плугар*. 1925. 21 жовтня (№ 7). С. 4.

URL: <https://libraria.ua/numbers/1133/88893/> (дата звернення 16.09.2020).

39. Історія українського селянства: Нариси в 2-х т. НАН України; Інститут історії України / відп.ред. В.А. Смолій Київ: Наук. думка, 2006. Т.2 . 653 с.

40. Качинский В. Участие сельско-хозяйственного пролетариата в организации и управлении с.-х. производства. *Сельскохозяйственный пролетарий*. 1921. № 1. С. 13 – 19.
41. Качинский В. Борьба за землю. *Сільське господарство*. 1922. № 1 – 2. С. 6 – 9.
42. Класова система податків. *Селянська біднота*. 1923. 8 лютого (№244) URL:<https://libraria.ua/numbers/985/71692/> (дата звернення 16.09.2020).
43. Кочетков И.В. Институты крестьянского землевладения в 1918 – 1919 гг. *Власть, общество и реформы в России (XVI–XXв.)*: Материалы научно-теоретической конференции 8-10 декабря 2003 г. Санкт–Петербург: Из-во С.-Петербургского унив-та, 2004. С. 12–20.
44. Коммунистическая партия Советского Союза в резолюциях и решениях съездов, конференций и пленумов ЦК 1898-1953. Ч. 1 .1925-1953. Издание 7-е. Москва: Госполитиздат, 1953.
URL:http://publ.lib.ru/ARCHIVES/K/KPSS/_KPSS.html. (дата звернення 11.09.2020).
45. Коммунистическая партия Советского Союза в резолюциях и решениях съездов, конференций и пленумов ЦК (1898-1953). Ч. 2 (1925-1953). Издание 7-е. Москва: Госполитиздат, 1953.
URL:http://publ.lib.ru/ARCHIVES/K/KPSS/_KPSS.html (дата звернення 11.09.2020).
46. Комуністична партія України: в резолюціях і рішеннях з'їздів, конференцій і пленумів ЦК: в 2 томах. Ордена Трудового червоного прапора видавництво політичної літератури України, 1976. 144 с.
URL:http://publ.lib.ru/ARCHIVES/K/KPSS/_KPSS.html (дата звернення 11.09.2020).
47. Комезами після реорганізації. *Червоний плугар*. 1925. 15 листопада. (№ 14). с.4. URL: <https://libraria.ua/numbers/1133/88886/> (дата звернення 16.09.2020)
48. Комітети незаможних селян України (1920–1933): 3б. документів і матеріалів. Київ: Видавництво «Наук. Думка», 1968. 639 с.

49. Кривоконь О.Г. Розвиток тракторобудування в Україні: між минулим та майбутнім. *Вісник НТУ «ХПІ»*. Серія: Історія науки і техніки. Харків.: НТУ «ХПІ», 2013. № 48. С. 72–86.

URL:http://repository.kpi.kharkov.ua/bitstream/KhPI-Press/7398/1/vestnik_HPI_2013_48_Kryvokon_Rozvytok.pdf

(дата звернення 05.07.2020)

50. Кульчицький С. Комуністична доктрина і спроби її реалізації в Радянській Україні (1919–1920). Київ: АЙЗ, 1992. 303 с.

51. Кульчицький С. Комунізм в Україні: перше десятиріччя (1919–1928 рр.). Київ : Основи, 1996. 240 с

52. Лазуренко В.М. Роль сільського господарської кооперації у виробничому забезпеченні селянських господарств України (1922-1928рр.). *Чорноморський літопис*. 2011. № 3. С.28–31.

URL:http://www.irbis-nbuv.gov.ua/cgi-bin/irbis_nbuv/cgiirbis_64.exe?I21DBN=LINK&P21DBN=UJRN&Z21ID=&S21REF=10&S21CNR=20&S21STN=1&S21FMT=ASP_meta&C21COM=S&2_S21P03=FILA=&2_S21STR=Chl_2011_3_7

(дата звернення 16.05.2020)

53. Ленин В. И. Речь на III Всероссийском продовольственном совещании /16 июня 1921 г. Полное собрание сочинений. Москва: ИПЛ, 1982. Т. 43. С. 350 – 360.

54. Ленин В. И. Речь на III Всероссийском продовольственном совещании /16 июня 1921 г. Полное собрание сочинений. Москва: ИПЛ, 1982. Т. 43. С. 350 – 360.

55. Ленин В.И. Доклад о замене развёрстки натуральным налогом 15 марта 1921 г. Полное собрание сочинений. Москва: ИМЛ, 1982. С. 57–74.

56. Ленин В.И. О международном и внутреннем положении Советской Республики /6 марта 1922 г. Полное собрание сочинений. Москва: ИПЛ, 1982. Т. 45. 729 с.

57. Лях С. Р. Наймана праця в сільському господарстві України в умовах НЕПу. Київ, 1990. 127 с.

- 58.Машинова позика. *Селянська газета*.1925.12 травня. (№27). С.6.
URL:<https://libraria.ua/numbers/1107/83903/>(дата звернення 16.09.2020)
- 59.Морозов А. Г. Кредитна сільськогосподарська кооперація УСРР в роки НЕПу: Автореф. дис..... д-ра іст. наук.Київ, 1994. 35 с.
60. Пирог Р. Четвертая конференция КП(б)У. *Под знаменем ленинизма*.1990.
№ 2. С. 62 – 70.
- 61.Нам пишуть. *Селянська газета*.1924.31 грудня.(№ 4)с.4
URL:<https://libraria.ua/numbers/1107/76942> (дата звернення 16.09.2020)
- 62.Нариси повсякденного життя радянської України в добу непу (1921–1928 рр.): Колективна монографія/ Відп. ред. С. В. Кульчицький:
В 2 ч. Ч 1. Київ: Інститут історії України НАН України, 2009. 445 с.-С.87-88
- 63.Незаможнику до організації. *Селянська біднота*.1923. 6 січня. (№ 232).С.4.
URL:<https://libraria.ua/numbers/985/71689/> (дата звернення 16.09.2020)
- 64.Обслідування стану українізації Губмісцгоспу і його підприємств та инш. установ м. Вінниці.Червоний край.1925.20 лютого.(№41) с. 6 URL:
<https://libraria.ua/numbers/1131/88545/>.(дата звернення 8.09.2020)
- 65.Підготовка до вичистки комнезамів. *Селянська біднота*.1923.14 січня.
(№ 231). С.4. URL:<https://libraria.ua/numbers/985/71665/> (дата звернення 10.09.2020).
- 66.Підготовля техніків для землевпорядкування. *Радянський статистик*
1925.5 вересня. (№ 32) . С.4 URL:<https://libraria.ua/numbers/1101/81451/>
(дата звернення 16.09.2020)
- 67.Пільги селянам, що торгують продуктами власного господарства.
Радянський статистик.1924 р.30 квітня. (№12). С.4.
URL:<https://libraria.ua/numbers/1101/81461/>(дата звернення 16.09.2020)
- 68.Під знаком росту. *Радянський степ*.1925.19 листопада. (№ 236). С.6
URL: <https://libraria.ua/numbers/1108/83936/> (дата звернення 16.09.2020).
- 69.Потрібні с-г. машини. *Радянський статистик*. 1925.28 листопада (№44)
с. 4. URL: <https://libraria.ua/numbers/1101/81469/>.(дата звернення 16.09.2020).

70. Практичні досягнення в сільському господарстві на X роковини Жовтневої революції (1917-1927рр.) *Радянський селянин*. 1927.(№ 19-20). С. 19–25.
71. Прийом до ВУЗів у 6-ж році. *Червоний край*. 1925.12 лютого (№ 83). С.4. URL: <https://libraria.ua/numbers/1131/88554/> (дата звернення 16.09.2020).
72. Професійний склад наймитства у селянських господарствах України в період непу. Матеріали міжнародної науково-практичної конференції. «Динаміка наукових досліджень». Т. 18. Дніпропетровськ: *Наука і освіта*, 2002. С. 35–40.
73. Постанова ВУЦВК'У й Р.Н.К. УСРР «Про комітет Незаможних Селян УСРР». *Червоний Плугар*. 1925.22 листопада (№ 16). С.4 URL: <https://libraria.ua/numbers/1133/88889/> (дата звернення 16.09.2020).
74. Розмір податку. (Доповідь тов. Сокольникова). *Селянська правда*. 1923.25 квітня. (№ 45) .С.4 URL: <https://libraria.ua/numbers/992/86915/> (дата звернення 16.09.2020)
75. С.-г. Машина з-за кордону. *Селянська газета*. 1925.9 квітня. (№ 24). С.6 URL: <https://libraria.ua/numbers/1107/83905/> (дата звернення 16.09.2020)
76. Свято першого снопа. *Червоне село*. 1923.15 листопада. (№25). С.4 URL: <https://libraria.ua/numbers/989/71774/> (дата звернення 16.09.2020)
77. Святкування 6-х роковин Жовтневої Революції. *Червоне село*. 1923.26 липня . (№8). С. 4. URL: <https://libraria.ua/numbers/989/71795/> (дата звернення 16.09.2020).
78. Селянський сільсько-господарський реманент. *Радянський статистик*. 1925.26 вересня. (№35). URL: <https://libraria.ua/numbers/1101/81465/> (дата звернення 16.09.2020).
79. Село матиме сільсько-господарські машини. *Селянська газета*. 1925. 9 липня. (№31).с.4. URL: <https://libraria.ua/numbers/1107/83922/> (дата звернення 16.09.2020).

80. Сільськогосподарське кредитування на Україні. *Радянський статистик*. 1925. 5 грудня (№ 45). URL: <https://libraria.ua/numbers/1101/81460/> (дата звернення 16.09.2020).
81. Сільськогосподарська кооперація на Київщині. *Вісти ВУЦВК*. 1921.18 грудня. (№ 39). URL: <https://libraria.ua/numbers/1113/88843/>(дата звернення 16.09.2020).
82. Слюсаренко А. Г., Гусєв В. І., Литвин В. М., Дрожжин В. П., Козицький М. Ю. Новітня історія України (1900–2000) : Підручник для студ. іст. спец. вищих навч. закл. 2 вид., перероб. і доп. Київ, 2002. 719 с.
83. Спокута. Голодомори на Зароріжжі (1921–1922; 1932–1933; 1946–1947рр.) Статті, документи, спогади. Науково-редакційний підрозділ «Реабілітовані історією» при Запорізькій облдержадміністрації. Запоріжжя : КП «ЗМД «Дніпровський металург», 2008. №8–9. С.246
URL:https://old.archives.gov.ua/Publicat/Golodomor_Zaporizzia.pdf
(дата звернення 16.09.2020).
84. Справа Народньої Освіти. *Селянська біднота* 1923.18 січня .(№ 236).С.6.
URL:<https://libraria.ua/numbers/985/71671/> (дата звернення 16.09.2020).
85. Советская деревня глазами ВЧК.ОГПУ.НКВД. 1918 – 1939. Документы и материалы. В 4-х т. / под ред. А. Береловича, В. Данилова. Москва: РОССПЭН, 1998. Т. 1. (1918 – 1922 гг.). 864 с.
86. Собрание узаконений и распоряжений рабоче-крестьянского правительства Украины за 1919 . Народний комісаріат юстиції. Киев: Печатня С. П. Яковлева, 1919. 580 с.
87. Сільськогосподарська освіта. *Селянська біднота*. 1923. 1 лютого .(№ 241).
URL:<https://libraria.ua/numbers/985/71720/>(дата звернення 16.09.2020)
88. Три посади займає. *Селянська газета* 10.12.1924. №2
С.4 URL:<https://libraria.ua/numbers/1107/76940/> (дата звернення 16.09.2020).
89. Тетеря В. Грошева реформа. Сільсько-господарський пролетар. 1924. № 4. С. 22–26.

90. Трактор особливої конструкції. *Радянський статистик*. 1925.12 травня.(№ 33) С.4. URL:<https://libraria.ua/numbers/1101/81450/> (дата звернення 16.09.2020).
91. Трактори на село. *Селянська газета*.1925. 3 червня. (№ 29).С.4. URL: <https://libraria.ua/numbers/1107/83923/> (дата звернення 16.09.2020).
92. Хліб за церковні скарби. *Селянська правда*.1922.23 липня.(№ 55) С.4 URL: <https://libraria.ua/numbers/992/86154/> (дата звернення 02.09.2020).
93. Цікаві лекції. *Червоний край* .1925. 21 лютого. (№42) URL:<https://libraria.ua/numbers/1131/88529/> (дата звернення 02.09.2020)
94. Чисельність наймитів у одноосібних селянських господарствах України у період НЕПу. *Український селянин*. Вип. 7. С. 131–134.
95. Чисельність та склад робітників радгоспів України в період непу. *Історичні та політологічні дослідження*. 2004. №1 (19).С. 40–46.
96. Що знайдено в Києвсько-Печерській лаврі *Радянський статистик* .1925. 8 січня (№54) .с.4 URL: <https://libraria.ua/numbers/1126/87909/> (дата звернення 16.09.2020).
97. Що ухвалив пленум ЦКРКП 10-го жовтня 1925 року. *Радянський степ* 1925.25 жовтня. (№229) .С4. URL: <https://libraria.ua/numbers/1108/83943/> (дата звернення 16.09.2020).
98. Єдиний с.-г. податок. Терміни платні. *Селянська газета*.1925.18 січня. (№54).с4 URL:<https://libraria.ua/numbers/1126/87909/> (дата звернення 16.09.2020).
99. Єдиний сільськогосподарський податок за 1924-1925 року. *Радянський статистик*.1925.20 січня. (№ 5.) с.4 URL: <https://libraria.ua/numbers/1101/81456/> (дата звернення 16.09.2020).
100. Фролов М. Комітети бідноти і комітети незаможних селян у системі партійно-жержавного контролю в Україні 1920–1930-х рр. URL:<http://phh.dspu.edu.ua/article/view/172162>(дата звернення 15.07.2020).
101. Який у нас голова комнезаму. *Червоний край*.1925.27 лютого. (№ 47). С.3. URL:<https://libraria.ua/numbers/1131/88541/>(дата звернення 16.09.2020).